

GU^{STAV} II ADOLF

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 34
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 30. NOVEMBRIL 1936. Nr. 5

GUSTAV II ADOLF

William Lloyd Garrison
[Signature]

A-8451

EVALD BLUMFELDT

GUSTAV II ADOLF

„LÕVI PÕHJAMAALT“

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1936

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

G. Roht'i trükk, Tartus 1936.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

I.

Ajaline taust.

Rootsi tõus uusaja esimese poolteise sajandi jooksul tähtsusetust, peaaegu ainult pooliseisvast Skandinaavia väikeriigist suurvõimuks Euroopa poliitilisel malelaual — ühtlasi ka võitleva protestantismi juhtivamaks maaks — on kõige tihedamalt seotud Vasade suguvõsast valitsejatega Rootsi kuningatroonil. Ainult nelja sugupõlve kestel andis see kõrgesti andekas ning teotugev dünastia Rootsile valitsejaid ja kustus siis, kusjuures aga riik jätkas oma tõusuteed. Vasade riigitarkus ja suurpoliitika kulmineeris käesoleva raamatu kangelase Gustav Adolphi isikus. Kuid enne viimatimainitu elu ja tegevuse käsitlemisele asumist heidame põgusa pilgu eelnenud Vasade elutööle, mis ju lõi aluse Gustav Adolphi tegevusele Rootsi kuningana.

Raskeis võitlustes unioonikuningas Kristian II vastu vabastas dünastia rajaja, Uplandi aadlik Gustav Eeriku poeg Vasa, XVI sajandi algul Rootsimaa taanlaste ülevõimu ja eestkostest alt. Gustav Vasa võit, mille ta saavutas eeskätt riigi iseseisvuse põlise kaitsja, talurahva abil, lõpetas peaaegu poolteistsada aastat kestnud nn. Kalmari uniooni. 1397. a. sõlmitud unioonilepingu kohaselt valitses Taani kuningas kõigis kolmes Skandinaavia riigis.

Unioon loodi eeldusel, et ühisest valitsejast hoolimata kõik riigid säilitavad täieliku üksteisest sõltumatus ja iseseisvuse. Tegelikult aga kasutasid taanlased isekalt endi huvides neid võimalusi, mis neile avanesid sellest tõsiasiast, et unioonikuningad olid taanlased. Viimased ei järginud oma poliitikas uniooni ühishuve, vaid esijoones oma kodumaa ja kaasmaalaste erihuve. Seetõttu tähistabki uniooni-ajajärk taanlaste tugevat võimutsemisaega Rootsis. Selle aja kestel olid rootslased raputanud endilt taanlaste ülemvõimu küll mitmel korral, kuid sisemiste vastuolude tõttu Rootsis, eriti just aadli ja vaimulikude vastutustundeta võimupüüete tagajärjel, oli taanlastel alati õnnestunud uniooni hiljem jälle jalule seada. Lõplikult saavutas Rootsi oma rahvusliku iseseisvuse ja sõltumatus alles nüüd Gustav Vasa juhtimisel. Seepärast võime õigusega käsitada Gustav Vasat kui moodsa Rootsi rahvusriigi tegelikku loojat, kes ühtlasi, nagu juba on tähendatud, 1523. a. sai uue rahvusliku, Vasade kuningasoo esimeseks valitsejaks vanal ning kuulsusrikkal svealaste ja göötalaste kuningatroonil.

Kestvas ning plaanikindlas sisetöös kindlustas ja reformis Gustav Vasa riiki aastakümnete jooksul, pärast seda kui ta oli viinud õnnelikult lõpule vabadusvõitluse. Selles pingsas sisetöös kujuneski Rootsi ühtlusriik, mida keskajal veel polnud. Ulatuslik, kuid äärmiselt hõredalt asustatud keskaegne Rootsi jagunes eri maakondadeks, rahvamaadeks (*folkland*), mis olid üksteisest sageli lahutatud laialdaste asustamata ning raskeltläbitavate mägiste, metsaste või soiste aladega. Selle ruumilise isoleerituse tagajärjel jäi see halduslik organisatsioon, mis sidus neid maakondi riigiks, kogu keskaja jooksul väga

lõdvaks. Eri maakondade elanikkude seas puudus peaaegu täiesti teadvus rahvuslikust ühtekuuluvusest. See ühtekuuluvustunne hakkas arenema alles keskaja lõpul võitluses ühise vastase, taanlaste vastu. Gustav Vasa reformid süvendasid seda ühtekuuluvustunnet märksa ja neil oli edu riigi eri osade üksteisega tihedamalt liitmise suunas. Edu tähistasid Gustav Vasa reformid sõjaväeliselgi alal. Kõige suuremat huvi osutas kuningas riigi majanduselu korraldamisele. Ühes taanlaste poliitilise ülevõimu hävitamisega, õigemini küll pisut hiljem (1533), murdis ta ka saksa hansalinnade majandusliku ülevõimu Rootsis. Majanduslikke eesmärke taotledes teostas ta luterluse vaimus kirikliku reformatsiooni, millega koos kõik kloostrimaad ja enamused kirikumaid ja -varandusi langes riigile (Västeråsi retsess 1527). Gustav Vasa valitsusviis oli tugevasti patriarhaalne, ta tungis oma korraldustega kodanikkude eluavalduste pisi-asjadeni. On sageli öeldud, et ta valitses riiki nagu mõisnik oma mõisa. Eriti õnnelik oli kuninga käsi, tänu ta praktilisele meelelaadile ja organiseerimisandele, just majanduslikkude ürituste alal. Seetõttu võiski ta oma poegadele, kes hakkasid valitsema üksteise järel, jätta surses (1560) täidetud riigikassa ja suhteliselt hästi funktsioneeriva riikkehandi.

XVI sajandi teine pool tõi Rootsi riigiellu aga uuesti suuri raskusi, mis muutusid koguni ähvardavaks Gustav Vasa elutööle. Kestvad sõjad, mida ta pojad pidasid idas, läänes ja lõunas, kurnasid maad ja hävitasid selle jõukuse ja need tagavarad, mis olid kogunenud Gustav Vasa rahulikul valitsusajal. Kuid seda isa poolt alatud riigi-organiseerimise tööd pojad edasi ei viinud. Kõige selle juures polnud sõdade reaal-

sed tulemused maa-alaliste võitadena esialgu Rootsile kuigi efektiivsed. Peale kaubanduslikult ja merenduslikult tähtsa Eestimaa, mille 1561. a. omandas Eerik XIV, ja mis oli peaaegu kõigi järgnevate sõdade põhjuseks, ei saavutatud territoriaalselt midagi. Teiselt poolt ähvardas riigi sisemist terviklust samal ajal see Gustav Vasa riiklikult järelemõtlemata samm, millega ta pärandas oma nooremaile poegadele teatud osad riigist suhteliselt sõltumatute hertsogkondadena. Sellest korraldusest johtus vendade vahel varakult tülisid, sest Eerik XIV püüdis kärpida nooremate vendade võimuküllust viimaste hertsogkondades. Need tülid oleksid ehk olnud välditavad, kui Gustav Vasa inimesena küll kõrgeandelised ja sügavate erihuvidega vanemad pojad Eerik ja Johan oleksid olnud niisama tasakaalukad, tahtetugevad ja riigimeheliikult mõtlevad kui nende isa. Eerik XIV-l ja Johan III-l aga puudusid need omadused. Nad olid tasakaalutud, kergesti ärrituvad ja meeoleolu mõjustustele alluvad, rohkem tunde- kui tahte- ja teoinimesed. Ühenduses Vasade äkilisuse ja kõiki umbusaldava meelelaadiga ei saanud need omadused tulla kasuks neile kui valitsejaile. Eerik XIV tüli vendadega lõppes 1568. a., millal hertsog Johan tõukas venna kõrgeadli toetusel troonilt. Eerik, kelles juba kuningana oli avaldunud vaimuhaiguse algeid, suri mõni aasta hiljem Örehusi lossis. Arvatavasti mürgitati ta Johan III käsul.

Ent ka Johan III valitsusaeg ei lahendanud siseriiklikku pinget, pigemini süvendas veel seda ja lõi need eeldused, millest arenesid XVI sajandi viimasel aastakümnel õige rasked sisemised heitlused. Usuline moment, mis reformatsioonile järgneval sajandil määras ja tin-

gis poliitilist elu kõikjal Euroopa mandril, kerkis riigi poliitikat ja üldist elu mõjustava tegurina Johan III ajal järjest enam esile ka Rootsis. Gustav Vasa poolt teostatud kiriklik reformatsioon oli puhtülimuslik, riiklikel kaalutlustel teostatud akt; rahvastik polnud selle teostamise puhul oma soovidega ise peaaegu üldse mitte positiivselt aktiivne. Ka hiljem jäi rahvas usulistes küsimustes kaunis ükskõikseks. Muutuse tõid siia Johan III kiriklikud ja usulised püüdlused.

Suurte teoloogiliste teadmuste ja sügavate usuliste huvidega Johan III-t ei rahuldanud protestantliku jumalateenistuse lihtsus ja vali mõistuspärasus. Ta kaldus oma usulistes vaadetes katolitsismi poole. Osalt võiksid ta usulised vaated olla mõjustatud ta esimese, katoliku-usulise naise, Poola printsessi Katariina Jagellonica poolt. Viimase ja selle poolakaist-pihiisade hoolde oli kuningas jätnud ka oma poja Sigismundi kasvatamise. Noor Sigismund kasvaski kuulekaks ning veendunud katoliiklaseks. Et katoliikluselt näis tulevat abi Johan III kõrgelennulistele välispoliitilistele kavatsustele Ida-Euroopas, siis oli ta teatud tingimustel nõus ühendama Rootsi kiriku taas Roomaga. Et aga paavst ei tulnud vastu Johan III esitatud nõudmistele, loobus viimane rekatoliseerimiskavatsusest. Ometi oli Johan III poolt maksuma pandud uus liturgia tugevas vastuolus evangeelse usutunnistuse tõsiluterlikkude vaadetega. Osa vaimulikke nägi selles liturgias protestantlikule kirikule Rootsis hukatust ennustavaid algeid ja alustas tugevat opositsiooni kuninga kiriklikkude uuenduste vastu. See ei kohutanud Johan III-t. Ta teostas oma sellesisulisi reforme surve abil. Tõrkuvad vaimulikud asendati kuningameelsetega. Tagandatud vaimulikest siir-

du sid paljud maapakku Saksamaale, kust said veel kinnitust oma tõsiluterlikele vaateile. Sise-maal andis kuninga poolt ahistatud vaimulikele kaitset ja peavarju kuninga noorem vend Södermanlandi hertsog Karl, kes oma hertsogkonnas ei teostanud venna kiriklikke uuendusi. Selle tagajärjel omandas see kirikutüli järjest enam poliitilist ilmet, eriti aga pärast seda, kui Johan III poeg Sigismund oli 1587. a. valitud Poola kuningaks. Õieti ägedaks läks tüli nüüd kuninga, riiginõukogu ja hertsog Karli vahel nende tingimuste pärast, mille alusel Rootsi ja Poola kroon pidi ühendatama tulevikus kuningas Sigismundi kättes, ja küsimuses, kuidas korraldada valitsemist Rootsis kuninga Poolas viibides. Rahuldavat lahendust andmata jätkus see tüli kuni Johan III surmani 1592. a.

Neis vaidlustes kerkis riigi huvide eest võitlejana järjest enam esile Gustav Vasa noorim poeg hertsog Karl, kes loomult oli hoopis erinev oma kuninglikust vennast. Omades teravat mõistust, tugevat tahet ja järjekindlust püüdlustes, oli ta meelelaadilt vägivaldne ja halastamatu, kättemaksuhimuline ja alati oma isiklike huvide eest valvel. Pärinud oma isa praktilise meelega, organiseerimisvõime ja teotahte, oli ta riigivalitseja kohale sobivam kui ta vanemad vennad, mida näitab juba see eeskujulikkus, millega ta valitses oma hertsogkonda. Eriti hästi sobis ta just talurahvaga, kellele ta hiljem peamiselt ka tugines. Aadlisse seevastu suhtus ta juba varakult umbusaldusega, nähes viimases Vasade dünastiale ähvardavat vaenlast, ja seda päris õigesti. Aadel, eriti just kõrgaadel, kelle esindajaks oli riiginõukogu, nägi unioonis Poolaga võimalust saavutada taas see võimuküllus, mis oli kuulunud talle Kalmari uniooni päevil. Hertsog

Karli arvates aga tuli Rootsi riikluse ja rahvusliku vabaduse huvides säilitada Gustav Vasast pärinev keskendatud ning tugev kuningavõim ka eelseisva uniooni ajal. Kuninga Poolas viibimise ajal pidi valitsusvõim Rootsis usaldatama vanima pärusvürsti, praegusel juhul seega tema enese kätte, aga mitte jagatama aadlike vahel.

Johan III surma järel hertsog Karl haaraski riigivalitsuse juhtimise enese kätte, kuna Sigismund viibis isa sures Poolas. Koos riiginõukoguga püüdis Karl kindlustada Rootsi protestantlikku kirikut kuningas Sigismundi võimalikkude rekatoliseerimispüüete vastu. Valitsuse algatusel 1593. a. Upsalas peetud üleriigilisel kirikukoosolekul, kust peale vaimulikkude võtsid osa ka aadel ja linlased ja mille otsused kinnitati hiljem kõigi seisuste poolt, tühistati Johan III liturgia kehtivus, mõisteti hukka katolitsism ja koos viimasega ka protestantismi äärmused — kalvinism ja tsvinglism. Tõsiluterliku voolu maksvusele pääsedes legaliseeriti siin Augsburgi usutunnistus Rootsi riigiusuna. Kalvinismi pooldav hertsog Karl leppis asjadekäigu seesuguse suunaga olude sunnil, et mitte lõhkuda seda ühist rinnet, mis Rootsis kujunes ründava katoliikluse vastu.

Upsala koosoleku otsused kujunesid selleks rahvuslikuks programmiks, mille kinnitamist nõuti Sigismundilt enne ta Rootsi kuningaks kroonimist. Saabunud 1593. a. lõpul Rootsi, keeldus Sigismund algul igasugustest mööndustest opositsioonile. Ent ka rootslased ei andnud järele. Viimati Sigismund kinnitaski, ehkki ainult silmakirjaks, Upsala koosoleku otsused, misjärel ta kohe kuningaks krooniti. Enne kuningatöötuse andmist oli Sigismund esitanud temaga koos Rootsi tulnud paavsti nuntsius Ma-

laspinale protesti selle akti kui surve abil temalt saavutatu vastu, missugune samm jesuiitliku ka-suistika kohaselt vabastas kuningat antud vande pidamisest. Ja juba õige varsti pärast kroonimist korraldas kuningas antud töotuse vastaselt Stok-holmis katoliiklikke jumalateenistusi, pani ametisse katoliiklasi ja rikkus antud kuningatöotust veel teistegi sammudega. 1594. a. suvel pööras Sigismund tagasi Poolamaale. Rootsis jättis ta valitsemise endiselt hertsog Karli ja riiginõu-kogu kätte. Ent ta ei korraldanud hertsogi ja riiginõukogu vahelist võimusuhet, mistõttu hert-sogi ja riiginõukogu vahel võis õige varsti oodata tülisid ja arusaamatusi kompetentsi-küsi-mustes. Peale selle seadis kuningas maakonda-desse ametisse asehaldureid, kes üldse ei allunud keskvalitsusele Rootsis, vaid otseselt ainult ku-ningale Poolas. Riigi valitsemine oli seega tuge-vasti desorganiseeritud ja lõhestatud. Seda oli Sigismund teinud meelega, et kutsuda esile lõhe-sid ja murda see rahvuslik ühisrinne, mis hert-sog Karli juhatusel takistas Sigismundi teosta-mast oma plaane Rootsi suhtes.

Esiialgu näis Sigismundi kavatsustel ole-vatki edu. Riiginõukogu kaldus omakasulistes huvides järjest enam pooldama kuninga seis-kohti. Kuid siis pööras hertsog Karl otseselt seisuste poole. 1595. a. tuli riigipäev hertsog Karli kutsel kokku Söderköpingisse. Ähvardus-tega oli hertsog Karl sundinud tulema siia ka riiginõukogu. Ära kuulunud aruande poliitilise olukorra kohta riigis, valis riigipäev hertsog Karli riigihoidjaks. See oli kuulsusrikas amet. Seda tiitlit kandes olid omal ajal võidel-nud Rootsi iseseisvuse eest taanlaste vastu En-gelbrekt Engelbrektipoeg, Stured ja lõpuks enne kuningaks valimist Gustav Vasagi. Riigi-

hoidja pidi valitsema koos riiginõukoguga ja kuninga korraldused ja määrused vajasid kehitapääsemiseks hertsog Karli kinnitust. Söderköpingis sõlmus hertsog Karli ja seisuste vahel liit rootslaste põliste vabaduste ja õiguste ja Rootsi kiriku kaitseks, mida kõik seisused töötasid kaitseda põhimõttel „kõik ühe ja üks kõigi eest“. Ent aadel oli astunud sellesse liitu ainult vastu tahtmist, ja kui Karl Söderköpingi riigipäeva otsustele tuginedes tahtis tõrksat ning sigismundimeelset Soome asehaldurit Klas Flemingit relvadega sundida kuulekusele, siis keeldusid riiginõukogu liikmed kaasabist. Sellele opositsioonile vastas hertsog Karl valitsusest loobumisega, kuid ta pööras samal ajal uuesti seisuste poole, kutsudes need kokku riigipäevaks. Kuningas Sigismundi keelust hoolimata tulid seisused 1597. a. kokku Arbogasse ja kinnitasid siin talurahva survele, kes kõikjal toetas hertsog Karli seisukohti, Söderköpingis langetatud otsused, kaasa arvatud hertsog Karli riigihoidjaks valimine. Nüüd, kus oli ilmnenud avalik vastuolu kuninga ja hertsog Karli vahel, loobus riiginõukogu täielikult koostööst hertsogiga. Enamus riiginõunikest siirdus Sigismundi juurde Poolasse. Viimaste kihutusel püüdis Sigismund murda Karli võimu Poola sõjavägede abil. Saabunud 1598. a. suvel Rootsi, oli Sigismundi vägedel algul edu. Kalmar ja Stokholm langesid kuninga kätte. Aadli hulgas oli märgata kuninga pooldamist, kuid talupojad jäid ustavaks oma senisele juhile hertsog Karlile, ja see otsustas Rootsi kuningakrooni saatuse. 1598. a. septembris kaotas Sigismund Stångebro juures otsustava lahingu hertsog Karlile, millele peatselt järgnes ka trooni kaotamine. Nimelt tagandas Stokholmi kokku tulnud riigipäev 1599. a. suvel Sigismundi

Rootsi troonilt, põhjusel, et viimane oli murdnud eelmainitud kaotusele järgnenud kokkuleppe ja pööranud lepinguvastaselt tagasi Poolasse, et valmistuda uueks sõjakäiguks Rootsi vastu. Samal riigipäeval regendiks valitud hertsog Karl puhastas seejärel ääretu valjuse ja metsikusega riigi Sigismundi pooldajaist.

Vabanenud Rootsi trooni pakuti esijoones Sigismundi pojale Vladislavile, tingimusel, et viimane kasvatataks üles Rootsis luterluse ja rootsluse vaimus. Et Sigismund sellega ei nõustunud, siis kuulutati Linköpingi riigipäeval a. 1600 hertsog Karl Rootsi valitsevaks kuningaks. Et aga Sigismundi poolvennal Johanil, Östergötlandi hertsogil, kuningas Johan III nooremal pojal, kes oli saanud protestantliku kasvatuse, oli suuremaid õigusi Rootsi troonile kui hertsog Karlil, siis viimane esialgu keeldus kuningatiitlist. Alles seejärel, kui hertsog Johan oli Norrköpingi riigipäeval 1604. a. loobunud oma õigustest Rootsi troonile, hakkas Karl järjekindlamalt kasustama kuningatiitlit. Karl IX kuningaks kroonimine aga viibis veelgi ja toimus alles 1607. aastal. Norrköpingi riigipäeval 1604. a. sõlmitud nn. Norrköpingi pärimislepingu kaudu kindlustati Rootsi kuningatroon esijoones Karl IX meessoost järglastele, seejärel hertsog Johanile ja teatud tingimustel ka naisliinile. Et ei saaks korduda Sigismundi-aegne olukord, selleks määrati samal riigipäeval kindlaks, et Rootsi kuningas peab alati olema evangeelset usku ja et riigiusuna pole lubatud ükski teine usutunnistus peale evangeelse.

Norrköpingi otsustega legaliseeriti Vasade soo noorema haru pääs Rootsi troonile, kuid Karl IX seisund jäi endiselt väga raskeks. Sigismund ei loobunud oma õigustest Rootsi trooni

suhtes, pidades end ainsaks Rootsi seaduslikuks kuningaks ja arendades ägedat kihutustööd Karli kui mässulise vastu. Ja seda Sigismundi seisukohta jagasid kõik teised Euroopa katoliiklikud valitsejad. Rootsi ja Poola vahel vallandus juba 1600. a. sõda, mis kestis vähemate vaheaegadega aastakümneid. Karl IX ajal peeti võitlusi peamiselt Liivimaal, kus võidukaks osutusid poolakad, kellega ei suutnud võidelda Rootsi väljaõppelt nõrgad miilitsaväed. Tänu oma energiale suutis Karl IX säilitada siin ometi Rootsi endised positsioonid.

Ka siseriigis oli kuningal raskusi. Saavutanud võidu peamiselt just talupoegade abil, ei võitnud „talupoegade kuningas“, nagu Karl IX-tavaliselt nimetatakse, ealeski tollal poliitiliselt juhtiva rahvakihhi, aadli usaldust ega poolehoidu. Ent niisamuti suhtus Karl IX ise umbusaldusega aadlisse, eriti kõrgaadlisse, kelle liikmeist paljud olid läinud maapakku Poolasse ja juhtisid sealt Karl IX vastu sihitud kihutustööd. Karl IX teeneks oli Rootsi riigi ühtluse säilitamine ja Gustav Vasa keskendatud kuningavõimu päästmine võitluses Sigismundi ja kõrgaadli intriigidega. Karl IX vägivaldne loomus, ta raudne tahe ja halastamatus tegid ta küll kardetuks, kuid ei võitnud talle rahva armastust. Alles ta poja Gustav Adolphi lepitav käsi võitis Vasade dünastia nooremale harule Rootsi troonil rahvastiku kõigi kihtide poolehoidu ja tunnustuse.

II.

Noor Gustav Adolf teel troonile.

Poliitiline seisund Rootsis oli väga raske, kui Södermanlandi hertsogi Karli teine naine,

Holsteini printsess Kristiina, sündis 9. detsembril 1594. a. Stokholmi kuningalossis poja, kellele ristimisel anti ta vanaisade järgi nimeks Gustav Adolf. Nagu võime järeldada eespool öeldust, polnud Gustav Adolphi sünni ajal veel mingeid otseseid eeldusi selleks, et sellest poisist kasvab Vasade soo silmapaistvaim esindaja Rootsi kuningatsoonil, polnud isegi kindlust, kas ta üldse pääseb troonile. Sigismundi positsioonid olid siis alles kõigutamatud, kuid poliitiliste olusuhete ja võimuvahekordade kujunemine Gustav Adolphi sünnile järgnevail aastail tasandasid järjest talle teed troonile.

Gustav Adolphi lapse- ja kasvuaastaad möödusid rahutus ning tormises õhkkonnas, millal ta isa veel võitles võimu pärast või jälle kaitses juba kätte võidetud positsioone. Vaatamata segastele aegadele hoolitses Karl IX varakult selle eest, et ta poeg saaks hea kasvatuse ja tulevasele valitsejale sobiva hariduse ning ettevalmistuse. Gustav Adolphi hilisema kaastöölise ning isaliku sõbra, riigikantsler Axel Oxenstierna sõnade järgi kasvatati noort printsit ta isakodus, kus elati väga kokkuhoidlikult ja lihtsalt, valjuse ja karmusega mehisusele, töökusele ja voo- rusele. Raskuste talumist ja vastupidavust harjutas ja õppis ta juba õige varases nooruses, sest neil rahutuil aegadel võttis hertsog Karl sageli terve perekonna pikkadele reisidele kaasa. Olles vaevalt 4-aastane oli Gustav Adolf isal kaasas Kalmari piiramisel. Vaevalt 6-aastasena sõitis ta 1600. a. suvel koos vanematega üle Läänemere Eestimaale, kuhu jäi üle ühe aasta. Siin elas ta koos emaga peamiselt Tallinna lossis, kus 1601. a. kevadel sündis ta noorem vend Karl Filip. Hilis- sügisel 1601 siirdus hertsog Karl perekonnaga siit Soome. Et meri oli osaliselt juba jääs, siis

oli ülesõit ääretult raske ja vaevaline, kuninglikku perekonda ähvardanud koguni hukkumisoht. Poolas levisidki järgneval talvel kuulused hertsog Karli ja ta perekonna hukkumisest Soome lahes. Rõõm osutus siiski enneaegseks, sest tegelikult jõudis perekond pärast pikemaajalist peatumist Soomes tagasi Stokholmi varakevadel 1602.

Nii nägi noor Gustav Adolf juba väikese lapsena vahetult sõda, tutvus riigi mitmesuguste osade ja rahvustega. Kõik see jättis talle sügavaid muljeid ja soodustas andeka ning elavaloomulise lapse kiiret vaimset arengut. Isiklikku teame Gustav Adolfi varasemast noorusest õieti küll vähe. Need väikesed episoodikesed ta lapseeas, mis järeltulevaile põlvetele on säilinud ta vanema, väljaspool abielu sündinud poolvenna Karl Karli poeg Gyllenhielmi jutustuste ja mälestuste kaudu, näitavad Gustav Adolfi juba varakult avaldunud elavat vaimulaadi, julget ning uhket loomust ja suurt teotahet. Jalutades kord väikese poisina isaga kuski võsasel heinamaal, hoiatanud viimane poega põõsastes peituvate usside eest, millele poeg vastanud hüüdega: „Anna mulle kepp, isa, ma võin ju nad surnuks lüüa!“ Saates isa 1599. a. ühel laevastiku ülevaatusel, küsitud Gustav Adolfilt, missugune sadamas olevaist laevust meeldib talle kõige enam. Kõhklematult näidanud 4-aastane poiss kohe „Svarta Ryttaren’i“ nimelisele laevale, põhjendades oma seisukohta seletusega, et nimetatud laeval on kahureid rohkem kui ühelgi teisel. Jutustajate arvates viitavat see viimane episoodike Gustav Adolfi juures juba lapseeas avaldunud armastusele ja huvile sõjaliste kutsete vastu ja ta andekusele sõjanduses. Juba õige varakult oli Gustav Adolfil ka küllalt uhket

eneseteadvust. Kui teda kätel kandev neiu seisatanud, et vestelda vastutulijaga, siis karjunud poiss vihaselt viimasele: „Kasi teelt, või ei tea sa, et ma olen isand!“ Teistest lookestest jälle selgub Gustav Adolfi südameheadus ja valmisolek puudustkannatajate abistamiseks. Kõiki neid ja teisi noore printsii sedalaadi avaldusi tõlgitsetakse ta poolvenna ja teiste sõprade poolt positiivselt ja nähakse noores printsis erakordselt andekat ning harmooniliselt arenenud last. Kuid ta isa vaenlaste ridadest leidub teateid, mis kujutavad noort Gustav Adolfit toore ja metsiku poisina, kellest ähvardavat kasvada niisamasugune kiskja hunt, nagu seda on ta vägivaldne isa. Sellest andvat juba tõendust see, et ta korдавat oma lapsemängudes isa toimesaadedtud veriseid eksekutsiooni- ja karistusakte, esinedes ise seejuures neis mängudes timukana, kes raiub kohtualustel pea maha. On kindel, et see suguseile Karl IX vaenlaste ridadest pärinevaile kirjeldustele, mis võivad olla pahatahtlikud ja sihilikud, ei saa omistada kuigi suurt kaalu. Ent ka sel juhul, kui 10-aastane Gustav Adolf tööpoolest tegeles selliste mängudega, ei tarvitse see veel tähendada ta loomuse toorust, vaid ainult tõsist ja sügavat, kaalutlusteta kaasaelamist isa raskustele ja võitlustele, enese solidaar-seks tunnistamist isa teoviisidega, mis on laste juures üsna tavaline nähtus. Niisugune seisukohavõtt on seda mõistetavam, et noort printsii juhiti teadlikult sügavamalt kaasa elama protsesse ta isa vaenlaste vastu. Kas niisugune teguviis on õige pedagoogiliselt, on iseküsimus. 1604. a. koostas Gustav Adolf harjutustööna oma õpetajale kirjaliku süüdistuskõne ühe Karl IX poolt tapalavale saadetud riiginõuniku vastu. Ehkki Gustav Adolf hiljem mõistis, et isa val-

jus ja halastamatus on mõnelgi korral läinud üle vajaliku piiri, jäi ta siiski kuni oma elu lõpuni kindlaks lapseas omandatud seisukohale, et ta

Gustav Adolf.

Õlimaal tundmatult kunstnikult.

isa on talitanud oma valjuseski õigesti, nii, nagu seda nõudsid olud.

Muidugi on ka see kindel, et Gustav Adolf polnud mingi sündinud paipoiss. Ühes andeku-

sega oli ta pärinud ka tugeva annuse Vasade taltsutamata loomusest ja kuumast verest, mille üle ta sai isandaks alles kasvatuse kaudu omandatud enesedistsipliini abil ja ka siis mitte täielikult. Puhuti murdus ka täiskasvanud Gustav Adolfi juures läbi Vasade kuum veri äkkviha hoo-gudena. Idealiseeriv ning apologiseeriv ajaloo-kirjandus näeb Gustav Adolfit küll algusest peale nõnda-öelda valmina ta isiksuse lõplikul kujul, mis muidugi on ekslik. Nagu iga teinegi inimene, Gustav Adolf kasvas ja arenes selleks, kelleks ta sai. Selles arengus kuulub juhtijana ja kujundajana tähtis osa ta õpetajale magister Johan Schröderusele, kes aadlistamisel sai nimeks Skytte. Alates 1602. a. juhtis J. Skytte pretseptorina Gustav Adolfit teoreetilise hariduse omandamisel.

Skytte oli selleaegse Rootsi õpetatuid mehi, kes hariduse oli omandanud kuulsamais ülikoolis Lääne-Euroopas. Tänu oma andekusele ja haridusele oli ta hiljem Gustav Adolfi üks silmapaistvamaid kaastöölisi, kellel on eriti suuri teeneid diplomaatilises teenistuses ja riigi haridusolude korraldamises, eriti Liivimaal, kus ta teotses kindralkubernerina ja Tartu ülikooli esimese kantslerina.

Pretseptorina võttis Skytte oma ülesannet väga tõsiselt. 1604. a. ilmus ta sulest programm-kirjutis tulevase riigivalitseja kasvatamis-põhimõtete üle. Tugevast kõlblast vaimust hõõguv kirjutis näeb kasvatuse peamist eesmärki teadliku kohusetunde äratamises. Renessansiaegsete eeskujude kohaselt rõhutab kirjutis eriti keelte-ostkust ja kõneosavust, grammatikat ja retoorikat, niisamuti ka aritmeetikat ja geomeetriat, mille omandamisest pidi valitsejale tulema kasu riigi majanduselu korraldamises ja sõjapidami-

ses. Lõpuks pidid noore vürsti õpingud kulmineerima poliitikas — valitsemiskunstis, missuguse termini alla oli kokku võetud ajalugu, õigusteadus ja riigiteadus.

Vastavalt sellele programmile toimusidki Gustav Adolphi õpingud. Noore printsi keelteoskust imetlevad juba ta kaasaeglased. Selleks oli ka põhjust, sest õpinguid Skytte juures lõpetades, s. o. juba poisieas, kõneles Gustav Adolf peale rootsi keele täiesti vabalt veel ladina, prantsuse, hollandi, itaalia ja saksa keelt, olles viimase õppinud emalt. Peale nende valdas ta veel hispaania, inglise ja šoti, vähemal määral ka poola ja vene keelt. Kreeka keeles olid ta teadmused vähemad, nagu see järeldub seigast, et ta veel 1627. a. jätkas oma õpinguid selle keele alal. Siiski luges ta Xenophoni töid algkeeles ja oli arvamuses, et *militiae historicus*'ena on see autor ületamatu.

Riigi- ja õigusteaduslikes õpinguis rõhutas Skytte eriti tugevalt kuningavõimu, kuid ka valitsejal lasuvat vastutust. Rõhutades oma õpilasele valitseja vajadust heade nõuandjate järele ta ühtlasi hoiatas noort printsi niisuguste nõuandjate eest, kellel pole oma isiklikku arvamust või kellel puudub julgus seda valitsejale avaldada; kes isiklikes huvides ütlevad „jah“, kui seda on öelnud nende valitseja, ja kes ütlevad „ei“, kui on öelnud „ei“ nende valitseja. See-sugused nõuandjad ainult kahjustavad riigielu juhtimist. Puudutades valitseja ja rahva vahet ei soovita Skytte usaldada viimast liigselt, sest rahva meeleolud pole püsivad; rahvas armastab muudatusi ja näeb meeeldi seda, et valitsejad vahelduksid. Selle ala õpingute juures osutas Gustav Adolf erilist huvi madalmaalase Hugo Grotius'e tööde vastu, eriti süvenes

ta viimase traktaati *De jure belli et pacis*. Seda raamatut olevat ta kandnud ka täiskasvanuna alati enesega kaasas ja lugenud seda korduvalt. Hinnates kõrgelt nimetatud teoses avaldatud vaateid ja seisukohti, olevat Gustav Adolf hiljem, kui ta juba oli kokku puutunud samade küsimustega elutöelises, tähendanud, et ta meeleldi näitaks teose autorile, kui tugevasti siiski teooria erineb tegelikkusest. Sellest Gustav Adolphi vaiksest soovist hoolimata on siiski päris kindel, et Hugo Grotiuse töödessa süvenemine on tugevasti mõjutanud ta hilisemat tegevust kuningana ja väejuhina.

Ajaloo, mille ülesandeks Skytte haridussüsteemis oli näidata, kui erinevat vilja kannavad hea ja halb valitsus, sai noor Gustav Adolf õpetust Skytte kõrval veel esimeselt rootsi õpetatud muinsuseuurijalt Johan Bureuselt. Neilt meestelt omandas Gustav Adolf selle patriootilise-romantilise käsituse Rootsi ajaloo, millele aluse oli pannud Rootsi viimane, maapaos surnud katoliiklik peapiiskop Johannes Magnus. Samastanud oma vastavas ajaloolises teoses täiesti meelevaldselt rahvasterändamisaeagsed gootlased göötalastega, ülistades viimaste rännakuid ja viikingite meresõite ja nende kõigi riikerajavat tegevust, muutusid rootslased selle oma kaasajast pettunud maapaolase käsitluses pärastroomaaegse Euroopa ajaloo tõelisteks kandjateks. See ajalookäsitlus, mille hilisem uurimine on ristunud „göötaliseks ajaloo-romantikaks“, kuigi ebakriitiline ja sisuliselt täiesti võlts, haaras sügavalt kõiki Vasade soost valitsejaid ja ka laiemaid rahvahulki. Ka noort Gustav Adolfit mõjustas Rootsi muistse suuruse idee õige tugevasti. Ta elas kaasa göötalise renessansi meeleoludele ja neile julgeile lootustele muistse suu-

ruse ja vägevuse taastõusmisest, mis rahva hulgas siin ja seal tulid kuuldavale rahvusliku vabaduse ja sõltumatuse tagasivõitmise ja nende valutuste mõjul, mida Eerik XIV oli alustanud Läänemere idakaldal. Seesuguse ajalookäsitusega omandas tulevane kuningas kindla usu ja veendumuse Rootsi riigi ja rahva tugevusse ja ta ajaloolisse kutsumusse. Täiskasvanuna oli ta ka küllalt osav ja leidlik parajal hetkel ja sobival kohal apelleerima rootslaste muistsele suurusele ja sisendama seekaudu oma alamaile usku ja veendumust Rootsi riigi ja rahva suurde tulevikku ja tema isiklike püüdluste saavutatavusse.

Hoopis suuremal määral kui tänapäev pidi varasema aja riigivalitsejal olema teadmusi ja oskusi sõjanduses. Seda ei unustatud ka Gustav Adolphi õppeaastail. Elementaarsed teadmused omandas ta sellelgi alal Skyttelt, kes äratas noores printsis juba varakult sügava huvi Euroopas sellal edukaimaks osutunud madalmaade sõjakunsti vastu. Põhjalikult sõeluti läbi ka nn. hispaania-saksa taktika ja püüti tegelikkude näidete varal jõuda selgusele madalmaalise taktika paremuses. Karl IX õukonnas liikus hulgana võõraid, mitmesuguseist rahvustest kutselisi sõjamehi, mistõttu me tulevases väejuhil oli juba nooruses küllalt võimalusi tutvuda tegelikkude sõdurite kaudu eri rahvuste ja riikide sõjapidamisviisidega, nendesse süveneda ja ühe või teise paremuse üle vaielda. Kõnelustes nende võõraste õnnerüütlike ja juhuseotsijatega areneski Gustav Adolphi paljuimesteldud keelteoskus. Juba poisina oli Gustav Adolf seadnud enesele suureks eeskujuks madalmaade sõjandusliku koolkonna suure teoreetiku ning praktiku Oranje printsi Moritz'a, kelle taktika hiljem saigi

lähtekohaks Gustav Adolfi omale. Eriti oli Skytte rõhutanud Oranje Moritza tähtsust tehniliste uuenduste läbiviimisel relvastuses ja mitmete uute „mehaaniliste instrumentide“ tarvitusel. Sellega oli printsi tähelepanu juhitud juba algusest peale relvade tehnilise täiendamise ja viimistlemise tähtsusele, see on alale, kus Gustav Adolfi hilisemal uuendusel oli murranguline tähtsus üldeuroopalises ulatuses.

Keskendatud teoreetilist eriõpetust sõjanduse alal sai noor Gustav Adolf siiski ainult õige lühikese aja kestel, mõne kuu 1608. a. lõpul Jakob de la Gardie käest, kes äsja oli Rootsi tagasi saabunud pikemaajalisest teenistusest prints Moritz' a lippude all.

Teoreetilise ja raamatulise hariduse kõrval ei jäetud hooletusse Gustav Adolfi kehalistki kasvatust. Juba 8-aastase poisina on ta kaasalööv sõjalistes turniirmängudes enesest vanemate poistega. Ratsutamine, vehklemine, mitmesugused teised sportlikud mängud ja jaht meeldisid elavaloomulisele ning tugevale poisile puhtu rohkemgi kui raamatute taga istumine. Ja Gustav Adolfi lähenedes noormehe-eale on kasvatajail olnud küllalt raskusi, et jahutada tulevase valitseja liigset huvi jahi, mängude ja õukonna noorte daamide seltskonna vastu. Ta varasest huvist õukonnadaamide vastu pärineb ka ta armastus kauni ning veetleva Ebba Brahe vastu, mis aastaid köitis noore Gustav Adolfi tundeid ja meeli. Kui see vastastikune noorusarmastus siiski abieluga ei lõppenud, siis ei ole-
nenud see mitte Gustav Adolfist, vaid ta emast, kes poliitilistel põhjustel soovis poja sidumist abieluköitmetega mõne protestantliku dünastiaga. Et Gustav Adolf oli oma noorusaastail innukas jahimees ja osav kütt, sellest annavad

tunnistust mitmed veel mõnekümne aasta eest Mälari oru talurahva hulgas liikvel olnud pärimused „Gösta Kõvernina“ lõbusaist jahilugudest.

Teoreetiliste õpingute kõrval tutvustas Karl IX poega juba varakult riigivalitsemise tegeliku tööga, andes noorele printsile mitmesuguseid vähemaid tööülesandeid. Juba 10. eluaastast alates oli Gustav Adolf isal kaasas riiginõukogu koosolekuil, välissaadikute vastuvõttudel, riigipäeva istungeil jne. Ta polnud neil koosolekuil ja vastuvõttudel ainult oma isa vaikivaks saatjaks, vaid täitis ka teatud kohustusi, puhuti koguni asendas neil oma isa, kandes ette viimase arvamusi ja seisukohti ja vastates oma isa eest. Västmanlandi hertsogina süvenes ta 15-aastaselt samanimelise maakonna administratsiooni ja täitis tegelikult mitmesuguseid halduslikke funktsioone. Hertsogina oli ta peamiseks kohustuseks vastu võtta ja ära kuulata talurahva kaebusi ja neid võimaluse piires ka lahendada. See tegevus pidi olema teatud liiki eelkooliks hilisemale riigivalitsemistööle. Peatselt järgnesid raskemad ülesanded. 1609. a. pidas Gustav Adolf Stokholmis oma esimese riigipäevakõne ja saatis haigestunud isa asemel seisused koju. 1610. a. riigipäeva töö toimus peamiselt ainult Gustav Adolphi juhtimisel. Karl IX kahel viimsel valitsemisaastal, millal sisepoliitilisele pingele seltsisid veel välispoliitilised raskused — sõda Venemaal ja sõda taanlastega, oli Gustav Adolphi osa riigi valitsemises siiski juba nii silmapaistev, et mõned rootsi ajaloolased peavad võimalikuks kõnelda isa ja poja koosvalitsemisest neil aastail.

Noorukese prints'i julge ning arukas esinemine, selge mõistus ja ta aastaid ületavad teadmused äratasid kõikjal imetlust. Ta oli imelaps.

mitte selle sõna halvas, vaid positiivses tähenduses. Huvi ja arusaamisega täitis ta varakult oma õlgadele langenud riiklikke ülesandeid. Oma varasest arengust, peaaegu varaküpsusest hoolimata oli noormehe-easse astuv Gustav Adolf siiski tubli, tugev ja elurõõmus poiss. Avameelne, heatahtlik ja lõbus, tahtetugev, täis tuiakat elujõudu ja energiat, oli ta täielik vastand oma süngele ning umbusaldusega ellu ja ümburusse suhtuvale isale. Loomuste erinevusest hoolimata, võib-olla koguni seetõttu, oli Karl IX siiski tõsiselt kiindunud oma vanemasse poega. Nagu võõrad, imetles temagi oma poja suurt ning mitmekülgset andekust. Ent ta lootis ka palju oma pojalt, uskus Gustav Adolphi suurde tulevikku. Juba siis, kui Gustav Adolf askeldas veel lapsemängudega, olevat Karl IX raskeil meelekibeduse ja pettumuse silmapilkudel ületamatute raskuste eest seistes tähendanud riiginõunikele, viidates seejuures samas mängudesse süvenenud Gustav Adolfile: „Tema, mu härrad, tema on see, kes lahendab kord kõik need raskused; tema teeb seda — *ille faciet*.“ Kas seda kuulsaks saanud ladinakeelset lühilausest Karl IX tõesti kunagi on lausunud või on see leiutatud Gustav Adolphi austajate poolt alles hiljem, pole teada. Ent see pole ka tähtis, ka kõik teised teated näitavad Karl IX kindlat usku ja veendumust, et ta poeg on suuteline teostama ka need ülesanded ja üritused, mille teostamine oli äpardunud temal enesel. Selles kindlas lootuses, et Gustav Adolf viib lõpule ta poolelijääva elutöö riigi ja dünastia korraldamisel, suri Karl IX Nyköpingis 30. oktoobril 1611. aastal.

Surres võis Karl IX siiski ainult loota, et ta elutöö jätkajaks Rootsi kuningatroonil saab Gustav Adolf. Päris kindel see ei olnud. Ni-

melt oli Karl IX oma 1605. a. koostatud testamendis hoolimata sellest, et eelmisel aastal sõlmitud Norrköpingi pärandusleping kindlustas Rootsi trooni Karl IX poegadele, määranud, et sel juhul, kui Gustav Adolfi nõbu, eespool mainitud Östergötlandi hertsog Johan, esitab Karl IX surma järel ise nõudlusi Rootsi troonile, peab taanduma Gustav Adolf. Hertsog Johan oli 1604. a. loobunud küll kõigist õigustest Rootsi troonile Karl IX ja selle meessoost järglaste kasuks, ent ta oli siis alles alaealine, mistõttu võis tekkida kahtlusi ta loobumise seaduspärasuses. Karl IX testament andis meheks kasvanud hertsog Johanile võimaluse oma otsust revideerida.

Isa surres polnud Gustav Adolf veel 17-aastane; seepärast läks valitsusvõim vastavalt Karl IX testamendile eestkostevalitsuse kätte, mis koosnes hertsog Johanist, leskkuninganna Kristiinast ja mõnest riiginõunikust. Riigi raske sise- ja välispoliitiline seisund nõudis troonijärguse küsimuse kiiret lahendamist. Eestkostevalitsuse kutsel Nyköpingisse kokku tulnud riigipäeval kordas hertsog Johan 1611. a. detsembris oma loobumist troonist, misjärel seisused kuulutasid kuningaks Gustav Adolfi. Isa testamendi ja Norrköpingi päranduslepingu tingimuste kohaselt oleks kuni Gustav Adolfi 18-aastaseks saamiseni pidanud kogu valitsusvõim jääma eestkostevalitsuse kätte, kuid ka hiljem — kuni 24. eluaastani — oleks kuningas pidanud jagama võimu eestkostevalitsusega. Et aga hertsog Johan ja leskkuninganna Kristiina loobusid oma kohast eestkostevalitsuses, siis otsustasid seisused loovutada kuningale juba nüüd täie valitsusvõimu, kuigi ta oli saanud äsja alles 17-aastaseks. Loodeti puudujäänud aastate korvamist Gustav Adolfi mõistusel.

Ent selle tunnustamisega sidusid seisused, eriti just aadliseisus, ka nõudmisi, mis sihtisid Vasade senise tugevalt isikliku, seisustest ja riiginõukogust sõltumatu kuningavõimu murdmisele. Seisused nõudsid endale senisest suuremat kaasaráäkimisõigust riigi valitsemises ja kuningavõimu teotsemisvabaduse sidumist kindlate piiride ja määrustega. Noor kuningas soostuski seisuste nõudmistega. 1611. a. detsembris antud kuningatõotuses lubas Gustav Adolf valitseda kehtivate seaduste ja kuningavande kohaselt, mitte rikkuda ega kärpida eri seisuste õigusi ja privileege. Erilisi mööndusi tegi kuningas seejuures aadliseisusele, lubades kõrgemaid ametikohti täita ainult aadlimeestega. Riigiteenijaile kindlustas ta, et neid ei saa tagandada ametist teisiti kui ainult kohtuotsuse põhjal. Erapooletu õigusemõistmise kindlustamiseks kohustus kuningas valvama selle järele, et kohtunikud langetaksid otsused täiesti vabalt, arvestades ainult seadust ja kaebealuse süüd või süütust. See punkt kuningatõotuses sihhib ilmselt segastele oludele õigusemõistmises Karl IX ajal, millal kuningas langetas süüdimõistvaid otsuseid seadusi arvestamata. Seadusandlikku võimu töötas noor kuningas jagada seisuste, hertsog Johani ja riiginõukoguga, ainult viimaste nõusolekul võis kuningas anda uusi seadusi. Samadega oli kuningas seotud rahva maksustamise ja sõja ja rahu küsimusi otsustades. Vastu tulles peamiselt talurahva soovidele, kes kurtsid riigipäevade liiga sagedastest kokkutulekutest talupoegadele tekkivate suurte kulutuste üle, töötas Gustav Adolf olla möödukas riigi- ja härradepäevi kokku kutsudes. Vastu tulles vaimulikkude soovidele, kelles olid tekitanud kartust Karl IX sümpaatiad kalvinismile,

kuulutas kuningas luterluse ainsaks riigiusuks. Kaubanduse ja sõjanduse huvides jättis kuningas Rootsisis elavaile välismaalastele siiski usuvabaduse, sest et „ükski ülimum pole suuteline

Axel Oxenstierna.

W. Delffi vaselöige M. Miereveldi järgi.

käsutama ja valitsema inimese südametun-
nistust“.

Seisustele antud mööndused kärpisid õieti tugevasti kuninga senist võimutäiust. Kui Gustav Adolf sellest hoolimata siiski seisuste nõudmisi vastupanekuta arvestas, siis oli see tingitud

kõigepealt soovist uuesti jalale seada koostöö kuninga ja riigi poliitiliselt kõige juhtivama seisuse, aadli vahel. See koostöö oli lakanud Karl IX ajal peaaegu täiesti, mille all riik märgatavalt kannatas. Aadli toetuse ja tunnustuse võitmiseks (ei tohi unustada Sigismundi, kes ikka veel püüdes Rootsi kuningatrooni) andis Gustav Adolf 1611. a. lõpul sellele seisusele rea uusi privileege, mis veel tõstsid aadliseisuse niigi suurt osatähtsust riiklikus ja ühiskondlikus elus. Selles võimukülluses, mis nüüd aadlile langes, peitus koguni oht, et aadel kisub enda kätte kogu riikliku võimu ja et teostub jälle riiginõukogu kitsas kihihuviline ainuvõim, nagu seda oli olnud Rootsis korduvalt keskajal. Et seda siiski ei juhtunud, olenes esijoones Gustav Adolphi tugevast isiksusest ja teiseks ka ta sõbra ning tähtsama kaastöölise Axel Oxenstierna tegevusest, kellela on üldse raske kujutella Rootsi tõusu Euroopa suurvõimuks. Karl IX surma järel kokku tulnud riiginõukogus oli Axel Oxenstierna juhtivamaid kujusid. Kuningatõutuse koostamises, millega Vasade absolutistlik ning keskendatud kuningavõim kujundati ümber teatud mõttes konstitutsiooniliseks, on Axel Oxenstiernal kindlasti suurem osa kui ühelgi teisel. Aadli ridadesse kuuludes ja viimaste huvide eest väljas olles ei unustanud Axel Oxenstierna siiski kunagi asetamast esikohale riigi huve.

Noor kuningas ei saanud jääda kuigi kauaks riigi valitsemist juhtima, sest juba 1612. a. kevadtalvel pidi ta ise ruttama sõtta taanlaste vastu. Riigi valitsemise usaldas ta Axel Oxenstierna kätte, nimetades viimase riigikantsleriks ja varustades ta isiklikule usaldusele tugineva üsna suure võimuküllusega.

III.

Kalmari sõda ja suhted Taaniga.

Riigi välispoliitiline seisund oli Gustav Adolphi troonile astumisel hirmuäratavalt raske. Idas kestis juba 1609. a. alates sõda Venemaaga. Poolaga valitses hetkeliselt küll relvaderahu, kuid arvestades jälle tugevamini kuuldavale tulevaid nõudlusi Sigismundi poolt Rootsi trooni suhtes võis sealt poolt iga päev oodata uut rünnakut. Kõige kardetavam oli riigile Karl IX surma aasta kevadel puhkenud sõda Taaniga. See sõda ähvardas vahetult riigi keskseid elusooni, sest põlisvastane taanlane oli tunginud juba Rootsi.

Taani oli XVII sajandi algul kahtlemata võimsaim riik Skandinaavias. Kuningas Kristian IV oli Balti merd läänepoolsete vetega ühendavate väinade ja tähtsate saarte (Ojamaa, Saaremaa) peremees ja pidas end Läänemere tõeliseks isandaks; seda oli ta oma tugeva laevastiku tõttu ka tegelikult. See ülekaal merel kindlustas riigile suuri majanduslikke tulusid tollide jm. näol. Rootsi kuningate vallutuspuüedid idapoolses Transbaltikumis tähendasid ohtu sellele Taani ülekaalule. Seepärast oli Taani sekka löönud sõdadesse Liivimaal XVI-l sajandil ja seepärast tekitasid Karl IX puüdlused Liivimaal Kristian IV-s tõsist rahutust. Riia sadama sulustamisega oli Karl IX põhjustanud languse Öresundi läbivate laevade arvus, mis omakorda esile kutsus Taanile langevate tollitulude vähenemise. Samadel põhjustel tekitas naabermehe pahameelt (Vana-) Göteborgi linna ja sadama rajamine Karl IX poolt Göta jõe suudmesse. Et pääseda Taani võimuhaardest vabadele sõidu-

vetele, oli Karl IX samal ajal arendanud ka aktiivset Jäämere-poliitikat. Seal kaugel põhjas, laplaste asumisaladel, kus piirid Rootsi ja Norra vahel olid väga ebakindlad, nõudis Karl IX laialdastel rannamaadel Rootsile ainuõigust sealset rahvastikku maksustada, millele Taani-Norra poolt aga ägedasti vastu vaieldi. Eriti vastumeelselt tabas Kristian IV-t see, et Karl IX kroonimise puhul 1607. a. täiendas Rootsi senist kuningatiitlit kõlava lisandiga — Norrlandi laplaste ja kajanite kuningas. Kõigis neis Karl IX sammudes nägi Kristian IV Taani õiglaste huvide rikkumist, mida üksnes relvade jõul võib parandada. Kuid aastaid seisis Taani riiginõukogu vastu Kristian IV sõjasoovidele, andes alles 1611. a. algul oma nõusoleku sõjaks, millele juba aprillis järgnes sõjakuulutus Rootsile. Arvestades Karl IX pödurust, ta poegade noorust ja rootslaste sõda Venemaaga lootis Kristian IV kerget võitu. Uskudes veel maapaosolevailt Karl IX vaenlastelt kuulnud jutte ootas ta mässu puhkemist Karl IX vastu, niipea kui taanlased astuvad Rootsi pinnale.

Osalt olid Kristian IV arvestused õiged. Karl IX tervis oli väga kehv ja Rootsi militaarselt koolitatud peaväed olid enamuses tõepoolest Läänemere teisel kaldal ja Venemaal. Taanlaste koolitatud vägedele võisid rootslased vastu panna ainult talurahvast kiiresti moodustatud jõude, mis olid sõjaliselt vähe kogunud ja mille organiseerimisel oli suuri teeneid noorel Gustav Adolfil. Vaevalt 17-aastane, ruttas Gustav Adolf, kes juba eelmisel aastal oli kippunud sõtta venelaste vastu, koos isaga rindele ja sai siin õige varsti oma tuliristsed.

Taanlaste sõjaplaan, mille lõppeesmärgiks oli kogu Rootsi allutamine Taani kroonile, suun-

dus esijoones Lõuna-Rootsi kindluste Kalmari, Jönköpingi ja Älvsborgi vastu, mille vallutamine oleks avanud takistamatu tee Rootsi südamesse. Karl IX oli arvanud, et taanlaste peajõud juhitakse Göta jõe suuet kaitseva Älvsborgi vastu, ja oli võtnud seal tarvitusele ka vastavaid kaitse- ja tõrjevahendeid. Kristian IV aga oli seadnud esimeseks eesmärgiks Kalmari ja siis Jönköpingi vallutamise. Älvsborgi vastu pidid opereerima vähem vilunud norralaste väed. Mässu tõttu Saksamaal värvatud palgasõdurite hulgas, kellega Kristian IV just oli kavatsenud rünnata Kalmarit, ei saadud neid vägesid Rootsi saata. Seepärast jäeti esialgu kõrvale tugevam operatsioon Jönköpingi vastu, kõik jõud keskendati lõõgiks Kalmarile. 1. mail 1611. a. tungis Kristian IV peajõududega Kristianopolist, mis oli taanlaste maa- ja merejõudude koonduskohaks, üle piiri Rootsi ja suundus Kalmari alla. Lootused, et Smålandi talupojad ja aadel tõstavad taanlaste saabumisel mässu Karl IX „tõrannilise“ režiimi vastu, osutusid ekslikeks. Kuskil ei tervitatud taanlasi päästjaina, kõikjal astuti neile vastu kui vaenlastele. Mõne nädala kestnud piiramise järel maalt ja merelt langes Kalmari linn 27. mail taanlaste kätte, kuid linnus ei alistunud. 12. juunil jõudis Jönköpingist kohale Karl IX abivägedega. Hoolimata vägede arvulisest ülekaalust, mis andis võidulootusi, ei usaldanud Karl IX siiski taanlasi rünnata. Paari kuu kestel seisid poolte peajõud vastamisi Kalmari all; siin peetud võitluste tõttu on hakatud kogu seda sõda nimetama K a l m a r i s õ j a k s. Siin saavutas noor Gustav Adolf oma esimesed võidud. Julge rünnakuga vaenlase seljataha vallutas ja hävitas ta väikese väesalgaga taanlaste eespool juba nimetatud kindluse Kristia-

noopoli. Septembris õnnestus tal vallutada uuesti vahepeal taanlaste kätte langenud Ölandi saart. Kuid need vähesed võidud ei kaalunud üles Kalmari kindluse kaotust, mis peale rootslaste tagasitõmbumist langes kindluse komandandi Krister Some ärandmise tõttu augusti algul taanlaste kätte.

Juba sõja esimesel aastal tehti Inglismaa ja Madalmaade poolt, kelle püüdeks oli mobiliseerida kõiki Põhjamaade sõjalisi jõude löögiks Hispaania vastu, katseid sobitada Skandinaavias rahu. Need katsed äpardusid just oma võidulootustes kindla Kristian IV vastuseisu tõttu. 1611. a. lõpul tegi ka äsja kuningaks saanud Gustav Adolf taanlastele rahulettepanekuid, ta loobus isegi nimetamast end laplaste kuningaks, kuid Kristian IV ei andnud järele. Talle näis, et Karl IX surm on veelgi kergendanud Rootsi võitmist; Gustav Adolfit ta ei kartnud.

Niipea kui külm oli sillutanud Rootsi hulgalised jõed ja järved, algas ilmastikuolude tõttu vahepeal peaaegu täiesti vaibunud sõjaline tegevus 1612. a. algul uuesti. Tugevat ning plaanikindlat pealetungi taanlased talvel rootslaste vastu siiski ei arendanud. Ootamatute rünnakutega püüdsid pooled saavutada seda või teist paremust, millest oleks kasu eelseisvais otsustavais võitlustes suvel. Enamuses piirdus talvine sõjategevus moonastamise huvides korraldatud rüüsteretkedega. Algatus kuulus seejuures taanlastele, kuna rootslaste tegevus kandis rohkem kaitseiseloomu.

Gustav Adolf kartis taanlaste rünnakut Ölandile ja kindlustatud positsioonile Göta jõe suudmes, aga ka Jönköpingile ja siitkaudu riigi keskosadesse. Nende kartuste kohaselt jagas ta Rootsi löögijõud kaheks armeeks. Üks neist

jäi idarannale Ryssby kindlustatud laagrisse, kust valvati taanlaste jõude Kalmaris. Teine aga koondati Bogesundi, kus ta sulges tee Sise-Rootsi ja kust võis vägesid lähetada appi nii Älvsborgile kui Jönköpingile. Taanlaste rüüsteretk Värendisse, mis lõppes Växjö ja Kronoborgi põletamisega, muutis Gustav Adolphi esialgset sõjaplaani. Selle asemel, et rünnata Blekinget, nagu ta varem oli kavatsenud, tungis ta taanduva vaenlase jälgedes 1612. a. veebruaris Skånesse ja laastas seal kohutavalt. „Sõjaväed võisid rüüstata, röövida ja põletada oma tahtmise järgi“, kirjutas kuningas hertsog Johanile. Koduteel tabas rootslasi õnnetus, mis peaaegu oleks nõudnud nende kuninga elu. Vittsjö juures laagris olevaid rootsi järelvägesid ründas ööpimeduses ootamatult taani ratsasalk. Hulk rootslasi langes taanlaste relvade all, teistel, nende seas ka Gustav Adolfil, õnnestus põgeneda üle külmunud Pickelsjö järve. Kuid põgenemisel murdus jää ja kuningas langes vette, kust tal õnnestus pääseda ainult oma inimeste kiire abi tõttu.

Vahepeal oli äpardunud Kristian IV katse vallutada ootamatu ning järsu rünnakuga Göta jõe suudmel Gullbergi kindlust. Komandant Martin Krakou ja hiljem viimase naise Emerentia Pauli juhatusel löi kindluse väike garnison tagasi kõik taanlaste rünnakud. Samas asetseva Nya-Lödöse linna vallutamine õnnestus taanlastel aga kergesti. Seejärel tungisid taanlased rüüsteretkel piki Göta jõge üles kuni Skarani. Rootslased omalt poolt Jesper Matzipoeg Krus'i juhatusel vastasid sõjakäiguga Hallandisse, kus nad süütasid Varbergi linna. Koduteel saavutasid rootslased vastujuhtunud taanlaste ülevõidu, kusjuures Kristian IV-l vaevu õnnestunud

pääseda. Seda võitu täiendas Krus veel Nya-Lödöse taasvallutamisega, millele varsti järgnes rootslaste rüüsteretk Bohusläni. Üldiselt lõppes talvine sõjategevus rootslastele kaunis soodsalt, suudeti säilitada endised positsioonid.

Kevadel alustasid taanlased rünnakut uue hooga. Juba märtsis 1612 blokeeris Taani laevastik Älvsborgi mere poolt. Mais paigutati Taani merejõud nii, et nad võisid koos töötada maaväega ja Rootsi sadamail mereliikluse sulustada. Taani pealetungi esimeseks eesmärgiks oli rootslaste väljalöömine Göta jõe suudme kindlustatud positsioonilt ja Ölandi vallutamine, mille õnnestumise järel kõik jõud oleks koondatud ühiseks rünnakuks Jönköpingi, rootslaste tugevaima kindluse vastu Sise-Rootsi väravas. Älvsborgi piiramist alustas Kristian IV hästi varustatud 10 000-mehelise väega mai algul. Kindluse 600-meheline garnison kapituleerus juba mai lõpul; veidi hiljem alistus ka Gullberg. Göta jõe suudmelt olid rootslased välja löödud. Samal ajal oli taanlaste ida-armee tõrjunud rootslased välja eespool juba mainitud Rysby'st ja vallutanud laevastiku toetusel Ölandi.

Olukord oli rootslastele kriitilisem kui kunagi varem. Juba juuni algul tungis Kristian IV oma vägedega piki Göta jõe sügavale Lääne-Göötamaale, kuid Jönköpingit riivamata pööras ta ta tagasi Älvsborgi. Juuli algupoolel tungis ta siit uuesti Lääne-Göötamaale, võttes seekord suuna otseselt Jönköpingile. Et Gustav Adolf oli koondanud oma peajõud idarannal opereeriva Taani sõjaväe vastu, siis lähenes Kristian IV vastupanu leidmata oma vägedega järjest enam Jönköpingile. Taani ida-armee oli Gert Rantzau juhatusel alustanud sõjakäiku Jönköpingi vastu juba juuni lõpul 1612. Taan-

laste tee viis läbi suurte ning asustamata metsade, kus neid varitsesid, ründasid ja vahetpidamata kimbutasid relvastatud talupoegade salgad. Nimelt oli Gustav Adolphi kutsel kogu rahvas haaranud relvad vaenlase vastu. Vaenlase lähenedes hävitas talurahvas ise oma asulad ja varanduse, mida ei suudetud pakkuminekul kaasa viia. Selle tagajärjel tabas taanlasi õige pea moonaja ja varustise puudus. Kui siis välismaised palgasõdurid ähvardasid halva moonastamise ja korratu toidustamise pärast mässuga, otsustas Rantzau, ehkki ta eelväed olid jõudnud juba õige lähedale Jönköpingsile, sõjakäigu katkestada ja tõmbuda tagasi Kalmarisse. Gustav Adolphi katse vaenlasel taganemisteed ära lõigata ei õnnestunud. Nüüd ruttas Gustav Adolf appi Jönköpingsile. Kristian IV aga oli, kuulnud Rantzau kaotustest ja taganemisest, lahkunud siit juba enne rootslaste abivägede päralejõudmist, pealegi oli moonastamine valmistanud taanlastele ka siia ületamatuid raskusi. Ilma suuremate võitlusteta vaenuliste poolte vahel oli taanlaste suur rünnak Sise-Rootsi vastu kokku varisenud juba enne juuli lõppu 1612. Kristian IV koges nüüd, kui palju tõtt sisaldasid Taani riiginõukogu poolt 1604. a. Põhjamaade 7-aastase sõja kogemusi arvestades öeldud sõnad: „Rootsi on väga tugev maa oma mägede ja suurte järvedega, seepärast võib Holavedenis ja teisel väheste meestega takistada vaenlaste edasitungi.... niisamuti on ka Rootsi riigi asend seesugune, et kui maale tungib tugev vaenlane, siis ei jätku talle moonaja, tuleb ta jälle nõrgana, siis löövad vastased (rootslased) teda.“ Selles on palju tõtt. Rootsi riikliku elu keskust — Mälari oru maid — lahutasid riigi lõunapiirist tõepoolest laialdased raskelt läbitavad alad. Lõunast tuleva vaenlase sõjali-

sed operatsioonid tavaliselt murdusid Smålandi põlismetsades. Ja kui rootslased mõnikümmend aastat hiljem haarasid seni taanlaste valduses olnud praegused Lõuna-Rootsi maakonnad, Skåne, Hallandi ja Blekinge, siis ei toimunud nende vallutamine Sise-Rootsist lähtudes, vaid opereerides välisbaasilt, Põhja-Saksamaalt.

Äpardumiste järel maasõjas ründasid Taani merejõud Kristian IV juhatusel 1612. a. hilis-suvel Rootsi laevastikku. Viimane aga ei võtnud lahingut vastu, sest et taanlaste merejõud olid kaugelt tugevamad, ja taganes Stokholmi-eelseisse skääridesse, jäädes ankrusse Vaxholmi rannakindluse varju. Taani laevastik järgnes ka siia. Stokholmis kardeti dessantvägede maale saatmist. Seesugust kavatsust Kristianil arvatavasti siiski polnud, sest sügise tulekul (10. sept.) taanlaste laevad lahkusid.

Rootsi ja Taani vahelise sõja tagajärjel kannatasid märgatavalt Hollandi, Inglise ja Põhja-Saksa linnade kaubanduslikud huvid Läänemerel. Seepärast olid nad juba varakult püüdnud sobitada rahu võitlejate vahel. Kergele võidule lootes oli Kristian IV seni lükanud tagasi kõik rahuettepanekud. Nüüd aga oli ka Taani jõud lõpukorral. Välismaistest palgasõdureist koosnev sõjavägi läks kalliks maksma. Tublisti olid teinud kahju ka rootslaste rüüstekäigud; Jämtlandi ja Härjedaleni maakond olid rootslaste poolt hoopis vallutatud. Rootsis olid olud muidugi veel palju raskemad, pealegi vajas Gustav Adolf võitluste tõttu idas rahu kodumaal. Seepärast olid sügisel 1612 mõlemad pooled nõus alustama rahuläbirääkimisi. Inglise kuninga James I sobitusel algasid rahuläbirääkimised 29. novembril 1612 Knärödis ja lõppesid samanimelise rahuga jaanuari lõpus 1613.

Rahulepingus loobus Rootsi oma seniseist nõudlustest merelaplaste aladel ja Maasilinna kohta Saaremaal. See viimane küsimus oli olnud vaieldav Stettini rahust saadik; sõja ajal olid rootslased koguni kahel korral (1611 ja 1612) tunginud Eestimaalt tollal taanlaste valduses olevale Saaremaale. Vana tüliküsimus riigivapi pärast leidis rahulepingus järgmise lõpliku lahenduse: mõlemal kuningal on õigus kasutada oma vapis kolme krooni, kuid sellest ei järgne kummalegi mingit õigust teise riigi suhtes. Omalt poolt kindlustas Taani rootslaste laevadele tollivabaduse Öresundis. Edasi loobusid pooled vastamisi kõigist territoriaalseist võitudest. Vallutised tagastati vastamisi juba 1613. a. kevadeks, välja arvatud Älvsborg, Göteborg, Nya- ja Gammal-Lödöse ühes neid ümbritseva 7 härad'iga ¹⁾ Lääne-Göötamaal, mis läks pantvaldusena 6 aastaks taanlaste kätte Rootsile peale pandud 1 miljoni riigitaalri suuruse sõjamaksu tasumise kindlustuseks.

Rahuläbirääkimiste algul polnud Kristian IV üldse nõus tagasi andma Älvsborgi. Et aga järeleandmatus siin tähendas sõja jätkumist, sest et Gustav Adolf oli Göta jõe suudme alade tagasinõudmisel painutamatu, siis nõustus Kristian IV viimaks riiginõukogu surve all mainitud variatsiooniga. Seegi oli küllalt raske, sest taanlased säilitasid peale muu õiguse tollitada Älvsborgi kaudu liiklevaid rootsi kaupu. Rahulepinguga määratud sõjamaks, mis on tuntud „Älvsborgi luna“ nime all, tuli tasuda neljas osas aastail 1616—1619. Kristian IV olevat lootnud, et sõdades vaesunud Rootsi ei suuda ealeski tasuda tähtajaks seesugust summat, nii et Älvs-

¹⁾ *Härad* (l. häärad) — kihelkond.

borg jääks lõpuks ometi temale. Kuid Gustav Adolf pidi selle summa kokku saama, sest kaalul oli Rootsi ainsa välisbaltilise meresadama saatus. Sõjamaks tasuti õigeaegselt, ehkki suurte jõupingutustega, sest see summa oli olukordi arvestades tohutu suur. 1 miljon riigitaalrit tähendas selleaegse Rootsi majanduselus sama, mis nüüdisaegses Rootsis 1 miljard krooni. Alles see võrdlus näitab, kui kallist hinda pidi Gustav Adolf maksma Älvsborgi eest ja kui raskelt see tabas riiki. Älvsborgi luna tasumise raskusi said tunda rahvastiku kõik kihid. Maksustamine ei säästnud ei peremeest ega sulast. Vaene sulane pidi andma selleks aastas 1, naisteenija $\frac{1}{2}$ riigitaalrit, kõnelemata teistest; kuningas ise andis selleks $\frac{2}{3}$ kroonituludest. Kui sellest ikka veel ei piisanud, siis laskis kuningas isegi oma lauahõbeda rahaks müntida. Nii suudeti kõigi rahvakihtide ühisel pingutusel Älvsborg säilitada.

Knärödi rahu ei lõpetanud pinget Taani suhetes Rootsiaga. Kristian IV vaenulisus naabermaa vastu ja ta kaugeleulatuvad plaanid Läänemere sõiduvete omandamisel ei ähvardanud ainult Rootsit, vaid riivasid kõigi Läänemerel kaubitsevate rahvaste, eeskätt hollandlaste majanduslikke huve. Sõjale järgneval aastal Gustav Adolphi välispoliitika otsibki koostööd hollandlastega. Lähenedisest Hollandile, mis oli alanud juba Karl IX ajal, põhjustasid esijoones kaubanduspoliitilised kaalutlused. Rootsi väliskaubanduses kasvas järjest Hollandi osatähtsus. Hollandile omakorda oli ääretult tähtis säilitada kaubandusliikkude suhete katkestamatu pidevus Läänemere rannamaadega ja see valitsev seisund, mis Läänemerd kaudu toimuvas kaubaliikluses kuulus hollandlastele. Lina, kanepit, tõrva, ehi-

tus- ja mastipuid, purilaevade hädavajalikkude ehitusmaterjali said hollandlased ja nende kaudu ka teised läänepoolsed rahvad XVII-l sajandil peamiselt just Läänemere sadamaist. Hollandlastele suuri tulusid andev Amsterdami viljakaubandus põhines niisamuti just Läänemere kaudu tuleval viljal. Neil põhjustel oli nii Hollandi kui Rootsi huvides takistada taanlaste võimalikke katseid tõsta veelgi Läänemerel oma võimuküllust, mis peremeheõiguse tõttu Läänemere värvate üle oli niigi küllalt märgatav. Juba 1613. a. oli Holland sõlminud liidu Lüübekiga, et ühiselt kaitseda oma kaubanduslikke huve taanlaste võimupüüete vastu. 5. aprillil 1614 sõlmiti niisamasugune liit Haagis 15 aastaks ka Hollandi ja Rootsi vahel. Liidu eesmärgiks oli kaitseda kaubandus- ja meresõiduvabadust Lääne- ja Põhjameral. Ometi ei pidanud laevasõiduvabadus Läänemerel riivama Rootsi ülemusõigust, Rootsi kuningas säilitas õiguse keelata laevasõite neisse vaenulistesse sadamadesse, mida ta parajasti piirab. Üldiselt on liidulepingul valjult kaitseilme. Pooled kohustusid vaenlase rünnaku puhul teineteist vastastikku toetama ja neil pidi olema õigus värvata sõdureid ja hankida sõjavarustist teineteise maa-alal.

See liit oli tähtsaks lüliliks selles välispoliitilises süsteemis, mille ülesehitamist Gustav Adolf ja Axel Oxenstierna nüüd alustasid. Ehkki see liit ei tähista mingit tõelist Taani vastu sihitud relvavendlust Hollandi ja Rootsi vahel, tekitas ta Taanis siiski tõsist ärevust. Aastaid oli sealne kuninga suurimaks püüdeks selle liidu hävitamine. Just Kristian IV isiklikud auahned plaanid ja sobimatus koostööks Gustav II Adolfiga tingisid selle, et Rootsi ja Taani vahel ei kujunenud sõbralikumaid side-

meid järgnevail aastail, millal mõlema riigi poliitika Euroopa mandri küsimustes pidi olema õieti üks ning sama. Rootsi oli noor, suursele tõusev ja selles nooruslikus tõusus igasuguseid tõkestusi eitav riik, Taani — suurust minetav, vananev, seniseilt positsioonidelt taanduma sunnitud jõud; esimese tõus pidi paratamatult tähendama teise langust. Selles perspektiivis on mõistetav Kristian IV ja Gustav II Adolphi vaheline isiklik vastuolu.

IV.

Võitlused Venemaal.

Sajandeid Venemaad valitsenud skandinaavialist päritolu Rjuriku suguvõsa kustus XVI sajandi lõpul. Järgneval paaril aastakümnel, nn. segasel ajal, ähvardasid verised troonitülid ja korduvad dünastilised suurpettused lõhkuda Moskva riigi tervikluse ja anda võimu maal võõraste kätte. Eriti agarad olid poolakad. Nad püüdsid aidata tsaaritroonile omi kandidaate ja toetasid mittesoovitavate tsaaride vastu võitlevaid mässulisi. Poolakate üritused, mille taga seisis kuningas Sigismund, oleksid õnnestumise korral tähendanud tõsist hädaohtu Rootsi riigi valdusaladele Läänemere idakaldal. Et tõkestada poolakate võimupüüdeid idas, otsustas Karl IX ise sekka lüüa sisevõitlustesse Venemaal ja nihutada avanevate võimaluste ulatuses edasi Rootsi riigi idapiiri. Pikemat aega kestnud läbirääkimiste tagajärjel sõlmis Karl IX 1609. a. algul Vene rahvuspartei poolt 1606. a. tsaariks valitud Vassili Šuiskiga Viiburis lepingu, milles ta kohustus tsaari toetama sõjaliste jõududega võitluses poolakate toetusel edasi rühkiva uue troonipretendendi, nn. Vale-Dimitri II

vastu. Vastutasuks selle militaarse abi eest lubas tsaar Rootsile Kägisalme linnuse ja lääni, mille üleandmine pidi toimuma niipea, kui rootsi abiväed, kellele pidi palka maksma tsaar, on ületanud Vene piiri.

1609. a. märtsis Jakob de la Gardie juhatusel Venemaale saadetud sõjaväed tõrjusid koos tsaari vägedega kõikjal taganema petise trooninõudja väesalgad ja vabastasid 1610. a. kevadel Moskva. Kuid see ei toonud veel lõppu sõjale. Ees seisis hoopis raskemad võitlused poolakate hästivarustatud ning tugevate jõududega. Nimelt oli Sigismund, nähes Rootsi-Vene liidus ähvardust oma positsioonidele ja püüdlustele, kuulutanud vahepeal sõja tsaar Vassilile ja saatnud oma sõjaväed Venesse. Juba esimeses võitluses poolakatega tabas rootslaste väejuhatust katastroof. Palga korratu saamise tõttu varemgi tõrksust avaldanud välismaised palgasõdurid (nendest peamiselt koosnesid Venemaal opereerivad rootsi sõjajõud) tõstsid mässu ja läksid (24. VI 1610) üle poolakate teenistusse. De la Gardie'l ei jäänud nüüd üle muud kui tõmbuda rootsi abivägede riismetega — mõnesaja rootslase ja soomlasega — tagasi riigi piirimaile.

Rootslaste lahkumise järel algasid Moskvast jälle rahunemine, mis lõppes tsaar Vassili tagandamisega troonilt. Uutest tsaarikrooni taotlejaist oli Poola kuninga pojalt Vladislavil kõige enam lootusi troonile pääseda. Hoolimata võimalike vastuseisust ja de la Gardie hoiatustest, et Vene unioon Poolaga tähendab sõda Rootsiaga, valisid bojaarid augustis 1610 Vene tsaariks ikkagi Vladislavi. De la Gardie alustas nüüd uuesti sõjalist tegevust ja vallutas 1611. a. kevadel Kägisalme kindluse, mida venelased 1609. a.

antud lubadustest hoolimata seni ikka veel polnud loovutanud Rootsile. Samal ajal oli poolakate vägivalla ja omavoli ja vene vaimulikkude ässituste tagajärjel tekkinud venelaste hulgas tugev poolavaenuline liikumine. Kevadel 1611 tõusis Moskva rahvastik üles linnas võimutseva poola garnisoni vastu. Moskvalastele tõttas appi Prokopi Ljapunovi algatusel organiseeritud Vene rahvuslik „maakaitse“. Ühtlasi pööras maakaitse juhatus abipalvega de la Gardie poole. Viimane oli nõus abi andma, kuid nõudis vastutasuks Laadoga ja Pähklisaare kindlust, Vladislavi tagandamist ja rootslastele vastuvõetava isiku tsaariks valimist. Ja juunis 1611 valiski Moskvasse kogunenud maakaitse Gustav Adolphi Vene tsaariks ning suurvürstiks. De la Gardie ei lükanud tagasi seda valikut, kuid ta püsis oma territoriaalsete nõudmiste juures. Ja kui maakaitse ei näidanud erilist valmisolekut ta nõudmiste täitmiseks, siis ründas de la Gardie ootamatult Novgorodi linna, mille tagajärjel Novgorod andis end Rootsi kuninga kaitse alla ja valis lootuses, et selle sammuga hiljem ühinevad kõik Vene seisused, ühe Karl IX poegadest tsaariks (25. VII 1611). Ühes Novgorodiga langesid suured osad Loode-Venemaast rootslaste võimu alla. Varjaagide ajad ja olud näisid korduvat. Nagu riigi loomisel 750 aasta eest, vajasid venelased jälle rootsi valitsejaid. „Meie maa on suur ja lai, kuid korda pole temas, tulge ja valitsege meie üle!“ See vana Nestori kroonika iseloomustus olude kohta Sarmaatia legendikel Vene riigi rajamisel sobis ka nüüd olukordi iseloomustama. Nagu IX-l sajandil, nii pidi ka nüüd olema Novgorod selleks keskuseks, kust lähtudes toimub Venemaa tervendamine ja koondamine. Sündmuste edasine areng ei läinud ometi

vanu varjaagide poolt tallatud radu, Venemaa konsolideerus lõpuks siiski omaenda sisemiste, rahvuslikkude jõudude pingutusel.

Karl IX polnud ealeski kavatsenud Venemaal selliseid dünastiapoliitilisi suurüritusi, nagu neid oli alustanud seal ta väepealik. See poliitika pidi olema Karl IX praktilisele mõistusele liiga avantüristlik. Saanud alles oma viimaseil elupäevil teada venelaste pööramisest tsaari valimisel Rootsi kuningakoja poole, kõhkles ta ja kartis saata oma poega Venemaale, kuid ta ei jõudnud enam anda venelasile ka eitavat vastust. Kuningaks saanud noore Gustav Adolphi auahnust kõditas tohutu suure ning salapärase Venemaa tsaari tiitel tublisti. Ja nagu näitavad andmed, kavatses ta vastu võtta talle pakutava trooni. Oma valitsusaja esimesel aastal ta nimetabki end mõnes kirjas tsaariks ning suurvürstiks ja pöörab sellena Novgorodi alade venelaste kui oma alamate poole. Kuid Rootsi kuningana polnud Gustav Adolf venelastele enam tsaarina sobiv. Viimased kartsid, et ta hakkab taotlema liigset võimuküllust ja püüab muuta Venemaa Rootsi vasallriigiks. Rootsi Vasade kutsumisest venelased siiski ei loobunud, ainult Gustav Adolphi asemel soovisid nad tsaariks ta noorukest, 10-aastast venda Karl Filipit. Viimase valik pidi tagama venelastele rootslaste toetuse võitluses poolakatega, ta noorus aga selle, et riigi tegelik juhtimine jääb siiski venelaste kätte. Suvel 1612 rootslaste valduses olevad Novgorodi alad tunnustasidki Karl Filipi tsaariks. Karl Filipi tsaariks kuulutamine oli sündinud rootslaste kohapealse aschalduri Jakob de la Gardie nõusolekul. Viimane oli nimelt arvamuses, et Novgorodist lähtudes on Venemaa taasühendamine ja poolakate maalt välja ajamine teostatav

ainult Karl Filipi lipu all. Seepärast nõudis ta viimase kiiret saatmist Viiburi, kus pidid toimuma lõplikud läbirääkimised Karl Filipi tsaaritroonile tõusmise tingimuste üle. Gustav Adolf ja ta ema aga olid Karl Filipi Venemaale mineku vastu ja kui nad viimaks järele andsid de la Gardie seisukohtadele, siis oli see juba hilja. Kui Karl Filip jõudis suvel 1613 Viiburi, oli Venemaal juba alanud rahvuslike jõudude koondamine.

Volga-äärseis linnades alguse saanud tugev rahvuslik liikumine suundus esijoones jällegi poolakate vastu. Rahvuslike jõududega vabastatud Moskvasse tuli 1613. a. kevadtalvel kokku üldine maakogu, kes pidi valima uue tsaari. Osa rahvusliku liikumise juhte pooldas endiselt Karl Filipi valimist. Et aga viimase saabumine Viiburi viibis, siis pääsesid maakogus võimule rahvusliku tsaari pooldavad vaimulikud ja kasakatepartei. Veebruari lõpus 1613 valitigi tsaariks venelane Mihhail Romanov. Novgorod jäi küll endiselt truuks Karl Filipile, kuid killustatud Venemaa tsaariks polnud Gustav Adolf nõus saatma oma noorukest venda. Ka ei pidanud ta venna tsaarikrooni nii tähtsaks, et taotella seda relvadega võitluses Moskvast valituga. Gustav Adolf lihtsalt loobus seniseist dünastiapoliitilistest üritustest Venemaal. Selle sammu astumine oli kerge, sest ei Gustav Adolf ega ükski teine Rootsi riigimees näinud tsaaritrooni taotlemises Vasade dünastiale eesmärki omaette, vaid ainult vahendit Rootsi riigi territoriaalsete ja kaubanduspoliitiliste huvide kindlustamisel. Tsaaritrooni taotlemine Karl Filipile oli vajalik ainult selleks, et lüüa Venemaalt välja poolakad ja tsaaritroonilt Vladislav. See oli nüüd teostunud teisel teel, Romanovi valimi-

sega tsaariks. 1613. a. alustasid rootslased Venemaal uut, tugevaile reaalseile kaalutlustele rajatud poliitikat, mille eesmärgiks oli rahu saavutamise Rootsile võimalikult soodsail tingimustel. Gustav Adolf otsustas pakkuda venelastele rahu ühe ja mõõka teise käega, suurendada militaarsete aktsioonidega oma nõudmiste kaalu.

Rootslaste sõjaline tegevus oli vahelduva õnnega jätkunud Venemaal õieti küll kogu aja. Eriti edukas oli rootslastele 1612. a., millal nad vallutasid kõik venelaste kindlused Laadoga ja ja Peipsi vahel. Esimesena langes pool aastat kestnud piiramise järel Laadoga ääres Neva jõe saarele rajatud tugev Pähklisaare kindlus. Veidi hiljem vallutasid rootslased Ingerimaal Evert Horni juhatusel Kaprio, Jaama ja Oudova linnuse. Aasta lõpul kapituleerus peale pooleaastast piiramist nälja tõttu ka tugev Ivangorod Narva jõe kaldal. Loode-Venemaa linnadest jäi ainult Pihkva venelaste kätte. Pärast seda kui Moskvast oli valitud tsaariks Romanov, tegid rootslased Novgorodi juhtivamaile meestele ettepaneku, et linn ja teised rootslaste valduses olevad Loode-Vene alad liituksid Rootsiga, millele viimased aga tugevasti vastu seisid. Vene rahvuslik valitsus värbas siingi endale järjest enam poolehoidjaid. Rootsi väejuhtidele muutus järjest raskemaks Loode-Venemaa kaitsemine, mille vallutamine oli teostunud just de la Gardie algatusel ja riisikol, kes puhuti oli maksnud sõjaväele palgagi omast taskust. Rootsi miilitsaväed polnud kuigi sobivad pikaajalisteks sõjakäikudeks ja kestvaks garnisoniteenistuseks, palgasõdurid jälle olid kallid ja usaldamatud. Mõlemad väeliigid olid korduvate mässude ja tõrksusega näidanud, kui nõrgal alusel baseerub Rootsi kohapealne võim. Ka

pahandas paljusid de la Gardie aeglane ning ettevaatlik talitusviis. Sellest annab tunnistust soomlaste ajalooline rahvatraditsioon, mis on ris- tinud ta „laisaks Jaaguks“; kaunis nõökavalt on öeldud ta kauaaegse viibimise kohta Novgoro- dis: „Lähtee suvi, lähtee talvi, vaan ei lähde laiska Jaakko.“ — Läheb suvi, läheb tali, kuid ei lähe laisk Jaak. Tegelikult oli de la Gardie ette- vaatlik ning aeglane tegevus tingitud ta käsu- tuses olevate sõjaliste jõudude nõrkusest, mis pealegi olid paisatud laiali rootslaste valdu- ses olevaisse kindlustesse. Novgorodi suunas edasitungiva moskvalaste väe vastu võis ta 1613. a. välja saata ainult 1000 meest ja palju arvukam polnud seegi väeosa, mis jäi ta enda käsutusse Novgorodi. Pärast suurt edu 1612. a. tabasid rootslasi järgmisel aastal dünastiapoliiti- liste ürituste nurjumise kõrval ka sõjalised kao- tused. Rootsi võimu eelpostid idas ja läänes, Tihvin ja Oudova, langesid uuesti vaenlaste kätte ja Rootsist saadud abivägedest hoolimata ei õnnestunud rootslastel neid kindlusi taas val- lutada.

Õnneks vabanesid samal ajal, millal roots- laste seisund Venes kartust hakkas tekitama, taanlastega sõlmitud rahu tõttu nende sõjalised jõud läänes. Osutus võimalikuks viia vene rin- dele uusi löögijõude, mille saatmine itta algas juba 1613. a. suvel. Ehkki Rootsist oodati ja vajati rutulist rahu, otsustas valitsus jätkata sõda seni, kuni venelased nõustuvad rahuks rootslaste poolt esitatud tingimustel, mis pidid andma Rootsile täieliku julgeoleku Venemaa kal- laletungide suhtes tulevikus. Axel Oxenstierna arvates ei võinud nüüd lasta venelast minna, ilma et poleks kärbitud pisut ta tiibu. Sest kui halastada venelasele nüüd, millal ta on langenud

põlvili, siis võib ta tugevus tulevikus kergesti saada kardetavaks nii Rootsile kui ka teistele naabritele. Hoolimata riigipäeva ja -nõukogu vastuseisemisest ruttas Gustav Adolf 1614. a. ka ise vene rindele. Juunis saabus ta Narva. Kuninga saabumine itta ühes uute raha- ja moonatagavarade ja värskete väeosadega aktiveeris märgatavalt rootslaste sõjalist tegevust. Juulis 1614 purustas de la Gardie Novgorodi vastu saadetud moskvalaste väed Bronitzzy juures, misjärel puhastati kogu Ilmjärve ümbrus vaenlasest, isegi Porhovisse paigutati rootsi garnison. Samal ajal olid teised rootsi väeosad, keda juhatas Hans Munck, võitnud venelasi Laadoga järve põhjakaldal Uukoniemi Ristilahel, missugune võit aitas kaasa Kägisalme lääni patsifitseerimisele. Laadoga rannikul ja järvel enesel saavutasid rootslased veel rea teisi võite venelaste üle, millest olulisim oli venelaste lotjade-laevastiku hävitamine ja Laadogalt välja tõrjumine. Bronitzzy-võidu kõrval oli aasta teiseks tähtsamaks sõjaliseks saavutuseks Peipsi põhjarannal asetseva Oudova taasvallutamine. Oudova piiramist juhatas algul Evert Horn, augusti lõpus saabus aga siia kuningas ise ja võttis käskluse üle. Gustav Adolphi juhatusel vallutati linnus 10. sept. 1612. Varsti pärast seda pööras kuningas ühes Jakob de la Gardie'ga tagasi Rootsi. Rootsi vägede juhatajana Novgorodi jäänud Evert Horn pidi talve jooksul alustama rahuläbirääkimisi Moskva valitsusega.

Rootsi relvade suur edu suvel 1614 andis põhjendatud lootusi, et venelased nüüd viimaks ometi nõustuvad rahuga rootslaste poolt esitatud tingimustel; pealegi levitati viimaste poolt kuuldu, et sel juhul, kui venelased ka nüüd rahust keelduvad, ründavad rootslased järgmisel suvel

Pihkvat, moskvalaste viimast tugipunkti Loode-Venes. Venemaa vajas kindlasti rahu, kuid rootslaste territoriaalsed nõudmised olid liiga suured, et Vene rahvuslik valitsus, kelle eneseteadvust pealegi olid tõstnud võidud poolakate üle, oleks võinud nõustuda nendega, kartmata seeläbi kaotada poolehoidu rahva hulgas.

Samal ajal tegid ka inglased esimesi pinda-sondeerivaid katseid rootslaste ja tsaari vahel rahu sobitada. Et aga oli ilmne nende tagajärjetus, alustas Gustav Adolf ettevalmistusi uueks rünnakuks venelaste vastu. Kuid ka Rootsisis oli järjest enam tulnud kuuldavale hääli, mis nõudsid sõja lõpetamist idas ja süüdistasid võitluste jätkumises kuningat. Enne rindele sõitmist riiginõukogus peetud kõnes tõrjus Gustav Adolf tagasi etteheited, nagu peituks sõja jätkamise tõeline põhjus tema soovis põhjalikult tundma õppida sõjapidamiskunsti ja proovida oma võimeid väejuhina. Tegelikult olevat ta teinud rahu saavutamiseks kõik võimaliku ja ta ainsaks püüdeks olevat viia „isamaa sellest vahutavast ja tormitsevast sõjamerest välja ihaldatud rahu sadamasse“. Ometi ei või, arvab Gustav Adolf, kohelda vaenlast rahu taotlemisel kinnastatud käsi. Kaotajana peab venelane tegema võitjale teatud territoriaalseid loovutusi, mis annaksid Rootsile idas senisest parema strateegilise positsiooni ja tagaksid riigile julgeoleku venelaste kallaletungide eest tulevikus. Ei taha venelane täita neid tingimusi heaga, siis tuleb sundida teda relvadega. Sest „kuis võiksime meie, rootslased, olla nii rumalad, et seal, kus võime lahutada endast venelase Laadoga järve, suurte 30 miili laiade soode ja kärelda Narva jõega, laseme ta sisse nagu oma eestuppa Liivi- ja Soomemaale“, tähendas kuningas olukorra kohta mõni aeg hiljem.

Juulis 1615 jõudis kuningas koos Jakob de la Gardie'ga Narva, kust mõni nädal hiljem siirduti Pihkva alla, mille piiramine algas augusti lõpus. Kuigi rootslased eraldasid Pihkva täiesti välismaailmast, ei õnnestunud linna vallutamine ometi mitte. Hiline aastaaeg polnud piiramiseks kuigi sobiv. Peipsil ja Pihkva järvel valitsevad sügistormid takistasid rootslaste korralikku moonastamist ja varustamist. Halbade ilmade tagajärjel puhkesid vägedes lisaks veel tõved, mis kiskusid alla meeste löögijõudu ja meeleolu. Oktoobri keskel 1615 lahkusid rootslased Pihkva alt. Et taandumine ei näiks rootslaste kaotusena ja venelaste võiduna, siis seletati, et Gustav Adolf on loobunud piiramisest rahu sobitavate inglaste palvel, kes rootslaste agressiivsuses Pihkva vastu nägid kõige suuremaid tõkkeid rahuläbirääkimiste arengule.

Pihkva operatsioon oli rootslaste viimane suurem sõjaline üritus venelaste vastu. Edaspidi kandus võitluste raskuspunkt lahinguväljalt diplomaatilistele läbirääkimistele, mis toimusid peamiselt inglaste vahetalitusel; lühemaks ajaks seltsisid neile ka hollandlased. Rahuläbirääkimised venisid ääretult pikaks. Venelased purelesid mitmesuguste pisiasjade ja tiitliküsimuste kallal. Hollandlaste kannatus lõpuks katkeski ja nad lahkusid 1616. a. kevadel. Rahu sobitajate tingimused nägid ette rahu sõlmimiseks kaht võimalust: tsaar kas lunastagu 40 tündri kulla (= 100 000 riigitaalri) eest rootslaste kätte lan-genud piirimaad või jälle loovutagu Ingerimaa ühes kindlustega Rootsile ja maksku lisaks veel vähem summa rahas.

Pole mingit kahtlust, et Gustav Adolf ja niisamuti ka ta nõuandjad tunnustasid rahutingimusest ainult viimast võimalust. Kui kuningas

inglaste kaudu tsaarile siiski teatas, et ta on nõus sõlmima rahu missugusel tahes pakutavaist võimalustest, siis oli ta veendunud, et 40 tündrit kulda on rohkem, kui venelased seda on suutelised maksma. Kuninga tõeline seisukoht avaldub ta seletustes rahutingimuste kohta riiginõukogule ja emale. Neis seletustes rõhutab ta nooruslikult veenvate sõnadega venelastelt vallutatud piirikindluste ja -maade suurt strateegilist tähtsust riigi ida-poolmiku kaitsemisel ja neid kaubanduspoliitilisi võimalusi, mis avanevad rootslastele Venemaa väljalülitamisest Läänemere rannikult. Ka riiginõukogu ei pidanud sobivaks sõlmida rahu ainult rahalise hüvituse eest, sest raha on ikkagi asi, mis tuleb ja läheb; ka siin peeti väärtuslikumaks võidetud piiri-maade säilitamist. Rahuläbirääkimised aga venisid veelgi. Alles novembris 1616 jõuti kokkuleppele lõplikkude rahutingimuste suhtes ja küünlakuu 27. päeval 1617 kirjutasid pooled rahulepingule alla Laadoga lõunakaldal asetsevas Stolbova-nimelises külakeses.

Stolbova rahulepingu kohaselt säilitas Rootsi oma võitudest Ingerimaa ühes Ivangorodi, Jaama, Kaprio ja Pähklisaare kindlusega. Lisaks maksis tsaar veel 20 000 kuldrubla ja kinnitas Viiburi lepingu a. 1609, milles toleaeagne tsaar Vassili Šuiski loovutas Kägisalme lääni Rootsile ja loobus kõigist nõudmistest Liivimaa kohta. Kõik teised sõja kestel Loode-Venes vallutatud alad, ühes Novgorodi, Staraja Russa, Porhovi, Laadoga ja Oudova linnaga, andis võitja tsaarile tagasi. Mõni tagasiantav kindlus jäi siiski kuni 1621. a. rootslaste kätte, sest alles siis jõuti lõpule piiride kindlaksmääramisega, millega rahuleping oli sidunud näit. Oudova tagasandmise. Aadlikele, kodanikele ja munkadele

andis rahuleping õiguse Rootsi valdusse läinud Ingerist 14 päeva jooksul välja rännata, talupojad ja külavaimulikud aga pidid jääma kõik paigale. Kaubanduslikes huvides kindlustati rootslastele õigus rajada oma „kaubamaja“ Novgorodis, Pihkvas ja Moskvas, venelased said niisamasuguse õiguse Tallinna, Stokholmi ja Viiburi suhtes. Lõpuks kohustusid pooled, et kumbki neist ei toeta ei otseselt ega kaudselt Poola kuningat võitluses teise vastu.

Stolbova rahu tähistab Gustav Adolphi välispoliitika esimest suurt võitu. 26. aug. 1617 peetud riigipäevakõnes ei jätku tal sõnu selle „uhke“ ning „jumaliku“ võidu ja rahu ülistamiseks. Kuninga arvates pole midagi toredamat sellest, et rootslased on löönud taganema oma vägeva naabri ja võtnud temalt igaveseks need „röövlinnused“, kust lähtudes venelane seni oli kimbutanud Rootsi alamaid. Ealeski polnud venelane oma rumalas uhkuses ja enesekindluses uskunud, et rootslased seda suudavad. Nüüd on see aga tänu rootsi meeste vahvusele siiski sündinud, juubeldab kuningas. Täis uhkeldavat jõutunnet ja nooruslikku optimismi jätkab kuningas oma kõnet kokkutulnud seisustele: „... Soome on nüüd kaitstud Venemaa vastu suure Laadoga järvega, mis on küll niisama lai kui meri Rootsi ja Ahvenamaa või Eesti- ja Uusimaa vahel, millest seni pole suutnud tulla üle ükski poolakas. Seepärast loodan..., et ka venelasel on raske hüpata või karata üle selle oja.“ Peaks venelane ometi üle järve pääsema, siis suudavad Pähklisaare ja Kägisalme tugevad kindlused ta edasitungi vähemalt mõneks ajaks siiski takistada. „Eestimaad kaitseb Ivangorod ja Narva, lisaks veel käre ning lai Narva jõgi, mis saab alguse Peipsi järvest, millest üle tulla pole niisamuti

mitte kerge.“ Riigi uus idapiir on niisugune, jätkab kuningas, et selle kaudu pole kaitstud mitte ainult riigi vanad idapoolsed piirimaad, vaid ka uued vallutised, mis oma jõgede ja järvedega pakuvad rootslastele pealegi häid võimalusi Loode-Vene ründamiseks, kuna venelastel, kellel seni oli võimalik rünnata Soome rannikut mitmetuhandelise lotjade-laevastikuga, pole nüüd rootslaste nõusolekuta võimalik saata Läänemerele ainustki paati.

Kuid uute valdusalade väärtus ei piirdu ainult nende strateegilise tähtsusega. Venemaa eemaldamine merest loob kuninga arvates olukorra, mis annab rootslastele ja Rootsi linnadele suuri võimalusi kaubitsemiseks Venemaal ja veel kaugemalgi idas. Edasi rõhutas kuninga kõne venelastelt võidetud alade tähtsust kolonisatsiooniruumina, sest seal leiduvat rikkalikult põllu-, heina- ja jahimaid, kalarikkaid järvi ja jõgesid. „Teie aadlikud ja teie teised, kes soovite (maksu-)vabu maid (*gods*), mis teie tunglete siin, vaieldes ja pureldes mõne üksiku mõisa pärast: siirduge nendele maadele ja looge endile seal nii suured mõisad, kui teil endil on selleks lõbu ja kuipalju kellegi jõud seda lubab; mina varustan teid privileegide ja vabadusega, abistan ja näitan oma armu.“ Tegelikult algaski koloniseerimine Ingerimaa ja Kägisalme läänis, mis sõja tagajärjel olid kaunisti tühjunud, juba varsti peale rahu sõlmimist, kuid käesolevas pole ruumi nappuse tõttu võimalik seda protsessi jälgida. — Gustav Adolf lõpetas oma riigipäevakõne Stolbova rahu üle pöörates rahva ja sõdurite poole, kes oma toetusega olid uhkeks võiduks kaasa aidanud. Eriti soojad on ta sõnad sõjameestele, kes pole peljanud pikki ning ohtlikke teekondi, kes pidanud mänguks rünnakuid

ja taplusi, kellele kuumus, sajud ja külm olnud ainult lustiks. Neis soojes sõnus avaldub usaldus valitseja ja rahva, seltsimehelikkus kuninga ja ta sõjameeste vahel, mis oli suureks toeks Rootsi riigile uutes heitlustes, nagu ütleb G. Wittrock.

Kahtlemata on Gustav Adolf hinnanud õieti Stolbova rahu suurt tähtsust Rootsi riigile. Stolbova rahu korvas täiesti kõiki neid kaotusi ja mööndusi, mida kuningas oli teinud taanlastele Knärödis. Stolbova on lähteks uuesuunalisele Rootsi ekspansioonipoliitikale. Venemaalt võidetuga loodi territoriaalne side Rootsi valduste vahel Soome lahe lõuna- ja põhjakaldal. Rootsi saavutas sellega pideva, katkestamatu rannajoone, mis algas Smålandi lõunapiirist ja ulatus, kulgedes mööda Läänemere põhja- ja idapoolsemaid punkte, kuni Pärnumaa põhjapiirini. Rannaveed olid Läänemere põhjapoolsemais osades seega täielikult Rootsi võimu all, laevasõit Soome lahes ja kauplemine siitkaudu venelastega oli seega täiesti sõltuv rootslastest. Gustav Adolphi lootused rootslaste kaubanduslikule tegevusele Venemaal ja Lääne-Euroopa ja Vene vahelise kaubaliikluse juhtimisele Rootsi linnade kaudu siiski ei teostunud. Osalt sõltus see rootslaste kapitalinõrkusest, osalt sellest, et sõjakestes Loode-Venes olid hollandlased ja inglased loonud korrapäraseid kaubanduslikke sidemeid Venemaaga Valge mere kaudu. Lisaks oli Venemaa senine kaubanduslik keskus Novgorod vae sunnud ja täiesti minetanud oma endise seisukoha, mis kuulus nüüd Moskvale, kust juhitav tsentralistlik kaubanduspoliitika hoidus teadlikult loomast kaubanduslikke sidemeid Lääne-Euroopaga rootslaste ja nende valduste kaudu. Seepärast äpardusid kõik suurelt plaanitsetud

katsed tõmmata „vene kaubandust“ Valgest merest taas Läänemerre.

Nagu juba on tähendatud, venis rahulepinguliste piiride kindlaksmääramine kuni 1621. aastani. Siis teostatud piirijoon on peale vähemate erandite sama, mis tänapäev lahutab Soomet ta idapoolsest naabrist. Laadoga järve põhjakaldale Salmise piirikivile raiuti Gustav Adolphi korraldusel Rootsi riigivapi kõrvale sõnad:

*Huc regni posuit fines Gustavus Adolphus
Rex Sveonum, fausto Numine duret opus.*

Siia aetas riigi piirid Gustav Adolf, rootslaste kuningas, jumala õnnistusel olgu püsi sellel töö.

Stolbova rahu järel arendas Gustav Adolf Venemaaga heanaaberlikke suhteid. Vahekord tsaariga kujuneski kaunis sõbralikuks. Gustav Adolphi suurt võitu Breitenfeldi juures pühitseti Moskvaski kirikukellade helistamisega. Täielikku usaldust ei kinkinud kuningas venelastele siiski mitte kunagi. Hoiatavaks hääleks oli venelasi hästi tundev Jakob de la Gardie, kellelt pärineb lause: „Ära usu venelast sugugi, kui ta annab häid sõnu (lubadusi), väheke, kui ta vannub ja lärmitseb.“ Kindlasti venelased kavatsesid revanši, kuid Venemaa sisemine jõuetus lükkas selle edasi ja kindlustas Stolbova rahule saja-aastase kestuse.

V.

Võitlused Sigismundi ja Poolaga.

Võitluses taanlaste ja venelaste vastu oli Gustav Adolfile suureks kergenduseks, et riigi kolmas vaenlane, Poola kuningas Sigismund, oli lühiajaliste vaherahude kaudu ajutiseks välja

lülitatud võitlevate vastaste reast. Et Sigismundi käed olid sajandi teisel aastakümnel pidevalt seotud võitlustes Venemaaga, siis uuendati vaherahu korduvalt. See relvaderahu ei tähendanud aga mingit leppimist poolte vahel. Endiselt pidas Sigismund end Rootsi ainsaks seaduslikuks kuningaks ja keeldus — temaga koos talitasid niimoodi ka teised katoliiklikud valitsejad — tunnustamast kuningaks Gustav Adolfit. Laimavate kihutuskirjadega alustas ta Rootsis ägedat võitlust Gustav Adolfi kui mäsulise vastu. Kuigi Sigismundi katsed meelitada enda poole Gustav Adolfi tähtsamaid kaastöölisi — hertsog Johanit, Jakob de la Gardie'd jt. — äpardusid, tekitas see aastast aastasse kestev kihutustöö, mille juures Sigismundi abistasid Karl IX ajal maapakku läinud rootslased, Rootsis riigimeestele siiski peavalu. Sest Rootsis leidus ikkagi ka küllalt neid, kes tundsid kaasa Sigismundi püüdlustele ja kes polnud veel unustanud Karl IX karmi režiimi. Sigismundi ähvardused tulla sõjaväega trooni tagasi võitma tekitasid rahvas tõsist ärevust. Eriti üldiselt kõneldi ja levitati kuuldusi poolakate sissetungist siis, kui Gustav Adolf viibis vene väerindel aastail 1615—16. Rahva meeleolu muutus nende kuulduste mõjul nii ärevaks, et see nakatas ka riiginõukogu, kes 1616. a. kevadel palus Vene piiril viibivat kuningat pöörata otsekohe tagasi Rootsi. Riiginõukogu rõhutas omas kirjas eriti „hädaohtlikku kuuldust Poola kuninga Rootsi tuleku kohta, millest eelmisel aastal kaikinud kogu maa....“

Neil kuuldustel oli tõepõhja. Sigismund tegi tõepoolest ettevalmistusi Rootsi pinnale tungimiseks, pidades selleks diplomaatilisi läbirääkimisi mitte üksnes Viinis ja Madridis, vaid

ka Haagis ja Kopenhaagenis, Lüübekis ja Preisi linnades. Hispaanlaste abil kavatses ta luua sõjalaevastiku, mis Dunkerque'ist lähtudes pidi tungima Rootsi rannikule. Veel fantastilisem oli see kokkulepe, mille Sigismund sõlmis austria õnnerüütli krahv Althanniga ja milles viimane kohustus värbama omal kulul 14 000-mehelise sõjaväe võitluseks Rootsi vastu; hüvituse selle eest pidi ta hiljem saama vallutatud Rootsis. Althanni kaugelüküündivate kavatsuste eesmärgiks oli moodustada „kristlik militaarordu“, mis esiteks vallutaks Rootsi ja siis pööraks türklaste vastu. Krahv Althann ja ta poolasõbralik militaarordu kollitasid Rootsis riigimehi veel mõni aasta hiljemgi; kuuldused sellest vaibusid alles siis, kui sõja puhkemine Böömimaal andis „uutele ristisõitjaile“ lähema tegevusvälja.

Sigismundi tegevus sundis Gustav Adolfit vastusammudele. Riigi siserahu huvides oli vajalik teha lõpp poolakate ässitustööle ja katoliiklikule propagandale. Seda taotlesid Örebro riigipäeval 1617. a. algul maksuma pandud uus riigipäevakord, mis pidi Poola nuhkidelt võtma võimaluse kuulata Rootsi seisuste uste taga, ja nn. Örebro statuut (*stadga*). Viimase määrused keelasid surmanuhtluse ähvardusel igasuguse ühenduse Sigismundi, ta omaste, ametnike ja maapaos olevate rootslastega. Sama karistus pidi tabama neidki, kes levitavad ja varjavad mainitud riigivaenlaste ässitus- ja laimukirju ja annavad peavarju Poolast tulnud salakuulajatele. Juhul, kui seesugune läbikäimine vaenlasega puudutab ainult eravahekordi ega kahjusta riigi huve, oli karistus kergem — maalt välja saatmine ja varanduse langemine sugulastele. Edasi keelati rootslastele õppimine jesuiitide ja üldse kõigis katoliiklaste õppeasutistes; määruse rik-

kujaid ähvardasid rasked karistused. Katoliiklastele keelati elamine Rootsi riigi piirides; surmanuhtluse ähvardusel pidid kõik Rootsis elavad katoliiklased lahkuma maalt kolme kuu jooksul. Kõiki luteri usust katoliiklikku siirdujaid ähvardas maapaotamine, pärimis- ja muude õiguste äravõtmine.

Need karmid määrused pidid aitama säilitada riigi ja rahvuse sisemist ühtlust ja terviklust nii poliitilisel kui ka kiriklikul alal. Et need olid tingitud esijoones just vastuolust Sigismundiga, nähtub juba sellest, et Örebro statuudi määrused pidid kehtima seadusena seni, kuni on lahendatud kõik tüliküsimused Sigismundiga.

Samal ajal võeti tarvitusele ka kaitse- ja tõrjevahendeid Sigismundi võimalikkude maandumiskatsete vastu Rootsi rannikul. Tegelikult olid kuuldused tugevasti suurendanud Sigismundi rootsivastaste ürituste tõelist ulatust. Pealegi luhtusid Sigismundi lootused hispaanlaste ja krahv Althanni abi suhtes. Ta enese sõjalised jõud olid aga endiselt seotud võitlusega Venes. 1617. a. kevadel oli saadetud sinna isegi seni Liivimaal asunud väed. Liivimaa jäi nüüd kaitseta, missugust asjaolu otsustas kasutada Gustav Adolf ja rünnata poolakaid Kuramaal, kus parajasti käis äge kodusõda. Kuramaa hertsogid Friedrich ja Wilhelm olid sattunud tülli oma vasallidega, kes nõudsid oma õiguste suurendamist. Hertsogiriigi lääniülemusena lahendas Sigismund tüli vasallide kasuks ja tagandas hertsog Wilhelmi, kellele pandi süüks opositsioonilise aadli juhtide surmamist. Troonile jääv Friedrich oli sunnitud leppima kuninga korraldustega, mis suurendasid Poola keskvalit-

suse võimu maal ja andsid katoliku usule hertsogiriigis võrdsed õigused luteri usuga. Et Wilhelm ei tunnustanud kuninga poolt tema kohta tehtud otsust, siis alustas aadel kodusõda tema vastu. Keskvalitsuse poolt saadeti aadlile appi Liivimaa administraator Wolmar Fahrensbach. Taotelles omi isiklikke auahneid plaane, asus Fahrensbach aga Wilhelmi poolele. Varsti pöörasid liitlased abipalvega rootslaste poole. Gustav Adolf, kes ei näinud meeeldi katoliikluse edusamme Kuramaal, oli juba 1616. a. olnud valmis toetama vendi võitluses poolakate vastu. Kuid hertsog Friedrichi leppimine poolakatega oli tõmmanud siis sellest plaanist kriipsu läbi. Fahrensbach, kes juba varem oli suure saladuse katte all püüdnud luua sidemeid rootslastega, lubas nüüd mängida rootslaste kätte Dünamünde linnuse ja abistada neid Riia vallutamisel. Rootslesed soostusid Fahrensbachi ettepanekutega ja keeldusid uuendmast vaherahu poolakatega, sest nagu varemgi poleks vaherahu ka nüüd kohustanud Sigismundi loobuma kihutustööst Gustav Adolphi vastu. See pärast teatas riiginõukogu (30. VI 1617) Poola senatile, et rootslesed „ei lase kauem määrida oma suud vaherahu meega“ ja et nad eelistavad avalikku võitlust petlikule rahule. Dünamünde oli siis juba rootslaste valduses. Juuli lõpul saabus siia Rootsi sõjalaevastikul suuremal arvul vägesid Nils Stiernsköldi juhatusel. Vallutanud Väina suudmel ühe Riia eelkindlustest, purjetas Stiernsköld laevastikuga Pärnu alla ja vallutas viimase mõne päeva kestnud pommitamise järel. Lisandades neile rootslaste võitudele veel Salatsi vallutamise Liivimaal ja Goldingeni vallutamise Kuramaal oleme loendanud kõik rootslaste edusammud. Sõja edasine areng tõi roots-

lastele rea kaotusi. Rootslaste suhted Fahrensbachiga halvenesid ja jesuiitide sobitusel pööras viimane tagasi poolakate leeri, viies „kaasavara“ kaasa ka Dünamünde. Leedu väepealiku Kristof Radzivilli juhatusel tõrjuti rootslased nüüd lühikese ajaga välja Väina suudmelt ja ka Kuramaalt. Ainult Pärnu jäi rootslaste valdusse. Võitlused poolakatega katkesid veel kord peaaegu neljaks aastaks. Kartes sõja võimalikku vallandumist Taaniga Älvsborgi pärast loobus Gustav Adolf suurest sõjakäigust Liivimaale, mis pidi toimuma suvel 1618 ja milleks Joh. Skytte otsis toetust Haagist ja Londonist. Novembris 1618 sõlmiti poolakatega vaherahu kaheks aastaks; kuigi Sigismund seda ei kinnitanud, puhkasid relvad järgnevail aastail siiski. Vaherahupoliitika oli siiski ainult hädavahend, mis ei muutnud midagi ega likvideerinud Poola hädaohtlikkust Rootsile. Poliitiliste vahekordade kujunemine Lääne-Euroopas nõudis kiiresti vahekordade lõplikku selgitamist Poolaga. Böömimaal 1618. a. puhkenud sõda paisus peatselt suureks, nn. 30 - a a s t a s e k s u s u s õ j a k s. Kesk-Euroopa valitsejad ja rahvad jagunesid kahte vaenulisse leeri: katoliiklikud ja protestantlikud. Gustav Adolf mõistis, et poliitiline olukord sunnib Rootsit varem või hiljem sekka lööma võitlustesse Saksamaa pinnal. Seda tungivamaks muutus tarve saada Sigismundi suhtes vaba seljatagust. Seepärast tegi Gustav Adolf vaherahu kestel energiliselt ettevalmistusi sõjaks Poolaga. Ta korraldas sõjaväge ja püüdis diplomaatiliste läbirääkimiste kaudu Hollandis, Inglismaal, hansalinnades, Taanis ja Saksamaa protestantlikus riiges leida endale liitlasi võitluseks Sigismundiga. Otseheid relvavendlusi need püüdlused siiski ei

saavutanud; protestantlikud valitsejad ei suutnud mõista, et Gustav Adolffi ja Sigismundi vaheline tüli pole ainult Poola ja Rootsi omavaheine dünastiline pisiasi, vaid et see on üks lüli üldeuroopalises võitluses katoliikluse ja protestantismi vahel. Läbirääkimiste kaudu saavutas Gustav Adolf ainult laene, osalt ka rahalist toetust ja õiguse ühe või teise riigi aladel sõdureid värvata.

Suvel 1620 viibis Gustav Adolf kapten Gars'i (nimi on moodustatud sõnade Gustavus Adolphus Rex Sveciae esimestest tähtedest) nime all Saksamaal ja kihlus seal Brandenburgi kuurvürsti Georg Wilhelmi õe Maria Eleonoraga. See oli poliitilistel kaalutlustel astutud samm. Lähenemine Brandenburgile kui tugevaimale protestantlikule riigile Põhja-Saksamaal oli Rootstile väga tähtis. Eriti sõja puhul Poolaga oleks liit Brandenburgiga olnud Rootstile väga kasulik. Nimelt oli kuurvürstile kuuluv Preisi hertsogiriik, mis oli lääni-sõltumuses Poolaga, kõige sobivamaks operatsioonibaasiks rünnakul Poola sisemaa vastu. See sugust rünnakut kavatses Gustav Adolf Böömi kuninga abistamiseks, kuid Saksamaa protestantlike riikide loiduse tõttu jäi see kavatsus teostamata. Kuigi Sigismund, kes oli soovinud Maria Eleonorat naiseks oma pojale Vladislavile, ja Georg Wilhelm vastu seisid, toimus Gustav Adolffi abielu Maria Eleonoraga 1620. a. sügisel Upsalas. See abielu kõvendas Gustav Adolffi sidemeid Saksamaa protestantlike valitsejatega, kuid otsest poliitilist koostööd, mida Rootsi riigimehed sellest ühendusest esijoones olid lootnud, siiski ei järgnenud. Isikusena jõuetul ning kõhkleva Georg Wilhelmi polnud julgust liituda oma õemehega, et

temaga koos välja astuda oma lääniülemuse, kuningas Sigismundi vastu.

Sügisel 1620 lõppes vaheerahu Poolaga. Gustav Adolfi arvates oli see aeg nüüd kõigiti sobiv sõjaliseks aktsiooniks poolakate vastu. Nimelt oli samal aastal alanud Poola-Türgi sõda. Jassy juures löid türklased poolakaid otsustavalt. Olukord oli Rootsile liiga soodus, et jätta seda kasustamata. Hoolimata kristluse lõhenemisest kaheks vaenuliseks kirikuks oli siiski kardetav esineda kristluse põlisvaenlase türk-lase kaudse liitlasena. Euroopa avalik arvamine oli alati tauninud niisugust relvavendlust kristliku riigi ja türklaste vahel. Avaliku arvamise vastu minek oleks aga võinud tuua kaasa suhete katkemise seni sõbralikkude protestantlikkude riikidega. Et seda vältida, esitas Gustav Adolf kevadel 1621 poolakaile õige mõõdukad rahutingimused. Ta nõudis vaheerahu pikendamist vähemalt 10 aastaks, kihutustöö lõpetamist enese ja Rootsi vastu ja Sigismundi avalikku loobumist Rootsi troonist. Vastutasuks oli ta nõus loobuma Pärnust ja loovutama isiklikult Sigismundile tiitli „Rootsi kuningas“. Sigismund lükkas rootslaste poolt esitatud tingimused, nähtavasti katoliiklaste võidu mõjul Böömimaal, täies ulatuses tagasi. Rahupakkumisega saavutas kuningas tähtsa diplomaatilise võidu. Nüüd võis ta teatada kõigile Euroopa riikide valitsejaile, et vaenulise tegevuse puhkemises Poola ja Rootsi vahel on süüdi ainult Sigismund.

Juulis 1621 hiivas Rootsi laevastik riigimiral Karl Gyllenhielmi juhatusel Sandhamnis ankrus. Laevastikku kuulus 158 suuremat ja vähemat laeva, osalt olid need sõja-, osalt kaubalaevad, millel asus umbes 12 000 meest Gustav Adolfi ja feldmarssal Herman Wrangeli

juhatusel. Laevastiku sõidusihiks oli Väina suue. Ülesõit oli seotud suurte raskustega. Tugevad vastutuuled ja torm ajasid laevastiku laiali. Enamuses otsisid laevad tormivarju Ruhnu all, kust nad augusti algul saabusid Väinale. Laeva, millel viibis kuningas, oli torm ajanud koguni Pärnu alla, kust kuningas saabus sihtkohta maanteed kaudu. Maitsi saabus Väina kaldale ka riigiamiral Jakob de la Gardie umbes 4000 Soomest ja Eestist värvatud sõduriga. See oli parim sõjavägi, mis Rootsi seni oli kunagi lahinguväljale saatnud, sest ta koosnes peamiselt rootslastest ja soomlastest kujundatud rahvuslikest rügementidest ja kompaniidest, kes aga olid saanud endisest palju parema väljaõppe ja varustise. Üldse loeti Rootsi väes umbes 14 000 jala- ja umbes 2500 ratsaväelast. Arvestades selleaegseid sõjapidamisviise oli ratsaväe löögijõud selles sõjaväes silmapaistvalt väike.

Gustav Adolf suunas esimese löögi Riia vastu. Riia vallutamise loodeti mõjustada poolakaid rahu sõlmimisele. Oli ju Riia heaks strateegiliseks lähtekohaks tulevastele operatsioonidele Leedu-Poola vastu. Pealegi võis Riia vallutamise sulustada kaubaliikluse Leedu ja Lääne-Euroopa vahel.

Riia piiramine algas augusti keskel. Seotud oma kaubanduslikes huvides Poola-Leeduga, keeldusid riialased võitluseta alistumast ja jätsid tähele panemata rootslaste sellekohased ettepanekud. Riias polnud kuigi tugevaid sõjalisi jõude. Linna kaitsemise raskused langesid kodanikest moodustatud omakaitsele ja paarile palgasõdurite lippkonnale. Polnud loota, et see käputäis mehi suudaks vastu panna kahuritega hästi varustatud tugeva sõjaväe plaanikindlale piiramisele. Riialasi võis päästa ainult väline abi,

mida oodati Leedust. Augusti lõpul ilmuski sealt väepealik Kristof Radzivill suhteliselt nõrga abiväega Väina äärde. Kuid näinud rootslaste suurt arvulist ülekaalu ja nende hästikindlustatud sõjalaagreid, taandus Radzivill. Riialased avaldasid omaette visa vastupanu. Linna piiramisest ja vallide mineerimisest võttis kuningas labidas käes isiklikult osa, kusjuures surm mitmel korral ähvardas ta elu. Peale nädalaid kestnud tulistamist otsustas Rootsi vägede juhatus rünnata linna 12. septembril. See otsus, mis tehti teatavaks ka piiratuile, murdis riialaste vastupanu. 14. septembril kapituleerus Riia, kusjuures Gustav Adolf kinnitas linnale kõik ta senised privileegid ja vabadused. Pealegi sai linn õiguse taas liituda Poolaga, kui Rootsi ja Poola vahel peaks sõlmitama lõplik rahu järgneva kolme aasta jooksul.

Riia vallutamise järel kandis Gustav Adolf sõjalise tegevuse Kuramaale. Oktoobris vallutasid rootslased hertsogiriigi pealinna Miitavi. Siis tehti ettevalmistusi Bauske ründamiseks, mille vallutamine oleks avanud rootslastele tee Leetu. Hiline aastaaeg, transpordi- ja moonastamisraskused ja sõjaväes puhkenud tõved sundisid siiski loobuma sellest ja kuningas pööras ühes peavägedega tagasi Riiga. Ka ei õnnestunud rünnak liiklemisgeograafiliselt tähtsa Koknese vastu. Liivimaal vallutati siiski rida vähemaid linnuseid, teiste hulgas ka Dünamünde, Volmari ja Laiuse. Jaanuaris 1622 pööras kuningas Soome kaudu tagasi Rootsi. Narva oli ta sunnitud maha jätma oma noorema venna Karl Filipi, kes oli Riia piiramisel haigestunud ja kes suri Narvas 25. I 1622.

Stokholmi jõudnud, algas kuningas otsekohe ettevalmistusi uueks sõjakäiguks Liivimaale.

Juunis 1622 ta saabuski umbes 10 000 mehega Riiga. Vahepeal oli türklastega sõlmitud rahu tõttu märgatavalt paranenud Sigismundi seisund. Rootslaste vastu opereeriv Radzivill oli saanud Poolast uusi vägesid ja vallutas Miitavi, enne kui Gustav Adolf jõudis viimasele abi tuua. Väilalahinguist põikles Radzivill aga osavasti kõrvale. Haiguste tõttu, mis Rootsi vägede löögijõudu ka nüüd vähendasid, ei üritanudki kuningas 1622. a. suvel uusi vallutusi. Ta püüdis ainult kindlustada endisi võite ja alustas varsti Radzivilliga rahuläbirääkimisi, mille tulemuseks oli lühiajalise relvaderahu sõlmimine augustis 1622. Vaherahu kesteks said Rootsi alamad õiguse takistamatult kaubelda Kura- ja Liivimaal ja Leedus, ühtlasi pidid peatselt algama läbirääkimised lõpliku rahu saavutamiseks. Sigismundi pahandas see kokkulepe rängasti, sest Radzivill polnud vaherahu sõlmimisel küsinud tema nõusolekut. Seepärast keelas ta rootslastele kauplemise mainitud aladel ja jättis kinnitamata vaherahu, mis sellest hoolimata paarikordse pikendamisega kestis kuni 1625. aastani. Niisamuti algasid sügisel 1622 läbirääkimised lõpliku rahu saavutamiseks rootslaste ja poola komissaride vahel. Viimased esinesid Poola-Leedu senati nimel, kuid neil puudus Sigismundi volitus. Gustav Adolf oli nüüdki valmis lõpliku rahu nimel, mille esimeseks tingimuseks oli Sigismundi avalik äraütlemine Rootsi troonist, loobuma kõigist vallutistest Liivimaal, ka Riiast. Nende arutluste ainsaks tulemuseks oli juba sõlmitud vaherahu pikendamine.

Põhjuseks, miks Gustav Adolf jättis pooleli vahekorra selgitamise Poolaga, olid esiteks halvad suhted Kristian IV-ga, kes pidas kahtlustavat ühendust Poolaga, ja teiseks katoliikliku

leeri järjest suurenev edu Saksamaal, mis muutus ikka kardetavamaks Rootsile. Gustav Adolf oli jälle kavatsus ühendada oma võitlus Sigismundi vastu protestantismi üldise võitlusega katoliikluse vastu, rünnata Saksamaa kaudu Poola sisemaad ja tungida sealt edasi Sileesiasse ja Määrimaale, sundides seega keiserlikke vägesid lahkuma Põhja-Saksamaalt. Oma plaanide teostamiseks üritas ta üldise evangeelse liidu rajamist ta enda juhatusel. See äpardus: protestantlike jõudude juhiks võitluses katoliiklikega pääses Taani Kristian IV. Lülitatud välja võitlustest Saksamaal, pööras Gustav Adolf jälle Sigismundi vastu. Nüüd, millal Kristian IV sõdis Saksamaal, polnud Rootsil midagi karta Taani poolt; seepärast võis Gustav Adolf paisata kõik oma sõjalised jõud Poola vastu ja siduda sellega katoliikliku rinde paremat tiiba, sellal kui Kristian IV ründas pahemat.

Vaherahu öeldi Poolale üles juba talvel 1625. Juuni lõpus 1625 saabus kuningas umbes 16 000 mehega Riiga. Seekord ei siirdunud rootslased Kuramaale, vaid asusid Väina jõe liini vallutamisele. Esijoones ründasid rootslased Koknese linnust, mis langes juuli keskel. Koknese vallutamine oli eriti tähtis seepärast, et siitkaudu kulges üle Väina tähtsaim liiklemistee, mis ühendas Liivimaad Leeduga. Väina lõunakaldal vallutati Sēlpils. Veel kaugemal lõunas vallutas kuningas augustis tugeva Birža linnuse, mis avas rootslastele tee Leedu pealinna Vilnosse. Siit pööras kuningas tagasi Kuramaale, kus vallutati Bauske ja Miitavi. Need vallutused pidid kaitsema Riia ootamatute rünnakute vastu lõunast. Samal ajal käis võitlus ka Liivimaal. Soomest saabunud vägedega vallutasid Jakob de la Gardie ja Gustav Horn

augusti keskel Tartu, millele peatselt järgnes Vastseliina, Alulinna ja teiste vähemate linnuste ja kogu maa vallutamine samade väepealikute juhatusel kuni Väinani ja ta harujõe Evstini. Gustav Horn tungis isegi kuni Daugavpilsini, kuid pidi moona ja raha puudusel tõmbuma tagasi Berzaunesse, ehitades vaenlase edasitungi pidurdamiseks Evsti kaldale kaks tugevat kantsi, mis hiljem moodustasid Rootsi ja Poola piiri.

Nüüd saabus sõjalisse tegevusse seisak, mille kestel poolakad koondasid rootslaste vastu, kes olid kindlustanud endid Väina jõe piirkonnas, järjest suuremaid löögijõude. Poola sõjavägi oli paigutatud kahte laagrisse: peajõud Stanislaus Sapieha ja Gonsievski juhatusel Valle küla juurde, teine laager Radzivilli juhatusel Bauske lähedusse. Neilt positsioonidelt ähvardasid poolakad niihästi Riiat ja Koknest kui ka Biržas olevat rootslaste garnisoni. Novembris lahkus kuningas Riiast, et Koknese kaudu Kura maale tungida, kuid nälja ja halbade majutamisolude tõttu oli ta sunnitud tõmbuma tagasi Berzaunesse, kuhu nüüd oli koondatud Rootsi vägede enamus. Rootsi sõjaväed kannatasid siingi toiduainete puuduse ja kurnavate haiguste all; põletatud viin ja sibul, selleaegsete väliapteekide universaalarstim, ei aidanud. Lisaks talve tulekuga, millal külm sillutas Väina jõe, kasvas ka poolakate poolt ähvardav oht lõunast. Gustav Adolf siiski ennetas vaenlase oma julge ja kiire pealetungiga, mille eesmärgiks oli rünnata vaenlase laagrit Valle juures ja abistada rootslaste garnisoni Biržas. Käepärast oleva ratasaväe ja umbes 3000 jalaväelasega — peamiselt musketärid — läks ta Koknese juures üle Väina ja üllatas 7. jaanuari (1626) varahommikul poola-

kaid Valles. Poolakad ei suutnud vastu panna rootslaste marulisele tormijooksule; lühikeses võitluses löid rootsi ja soome ratsaväelased põgenema seni rootslastele võitmatuks jäänud ning kardetud poola husaarid ja kasakad. Võidu saavutasid rootslased peaaegu kaotusteta; Gustav Adolphi sõnad, nagu poleks lahingus langenud ainustki rootsi sõdurit, tunduvad siiski liialdusena. Poolakad seevastu kaotasid surnutena mitusada meest, lisaks langesid rootslaste kätte nende kahurid, lipud ja moonavor.

Arvestades Valle lahingus võidelnud sõjaliste jõudude väikest arvu polnud see võitlus mingi suurlahing. Kuid aastaid kestnud sõjas poolakatega, kus sõjaline tegevus oli avaldunud peamiselt ainult kindluste piiramises, rööv- ja rüüstekäikudes ja pisikokkupõrgetes, oli Valle lahing ikkagi ainus välivõitlus. Ka see, et rootslased löid otsustavalt vaenlast sõja ainsas välivõitluses, andis nende võidule hoopis suurema tähenduse ja kaalu. Poolakad kartsid, et rootslased ründavad nüüd Leedu sisemaad. Seda siiski ei juhtunud. Gustav Adolphi lahkumisega Liivimaalt lakkas Rootsi pealetung. Elavam tegevust hakkasid jälle avaldama poolakad. Rootslaste passiivsuse tõttu õnnestus poolakail tungida üle Väina, vallutada Berzaune ja mõni teine linnus ja kimbutada rüüsteretkedega maad kuni Võnnuni. Ent 1626. a. sügisel, millal Gustav Horn saabus Soomest uute vägedega, pöördus õnn jälle rootslaste poole. Poolakad tõrjuti uuesti Liivimaalt välja ja sõjaline tegevus vaibus siin peaaegu täiesti, võitluse jätkudes poolakate vastu teisal.

Võitudega poolakate üle a. 1621—1626 kindlustas Gustav Adolf enesele esialgselt küll Liivimaa valduse, kuid ta ei saavutanud võitluse pea-

mist eesmärki — jäädavat rahu ja Sigismundi loobumist Rootsi troonist, milleks ta nüüdki veel oli valmis loobuma kõigist võitudest Liivimaal, tõi küll ainult siis, kui Poola tasub kõik sõjakulud. Sõjakäigud olid avaldanud tugevat survet kaksikriigi Leedu-poolmikule ja põhjustanud seal aadlis sõjatüdimuse ja rahusoovlikkuse. Kuid paljude läbirääkimiste äpardumine näitas Gustav Adolfile, et sellest survest ei piisa Sigismundi rahule sundimiseks, kes Poola aadlile tuginedes jäi kurdiks leedulaste rahusoovidele. Oli selge, et surve jätkamine Leedule ei murra Poola aadli sõjakust. Et viimast siiski saavutada, tuli juhtida lööke sinna, kus need tabaksid kaksikriiki senisest valusamini, — Páris-Poolasse. Seepärast otsustas kuningas juba kevadel 1626 nihutada sõja raskuspunkti Liivimalt Preisimaale. Opereerides Poola vastu Preisimaalt lootis ta Poolas esile kutsuda aadli sõjatüdimuse niisama kiiresti, nagu see varem oli toimunud Leedus. Eriti kõrgelt aga hindas ta selle majandusliku surve mõju, mida Poolale ähvardas tuua Visla suudme alade okupeerimine rootslaste poolt, sest Visla, mille kaudu Suur-Poola ekspordis oma viljatoodangut ja importis läänepoolseid kaupu, sulustamine kaubaliiklusele ähvardas paisata täiesti segi Poola majanduselu. Ka soov olla lähemal võitlustele Saksamaal mõjustas Gustav Adolfit muutma sõja võitlusvälja: Preisimaa oli sobivaks operatsioonibaasiks eelseisvale võitlusele katoliikliku liiga ja keisri vägedega.

Gustav Adolf oli veendunud, et see võitlus ei jää tulemata, ja ta ei lahutanudki enam, nagu juba varem tähendatud, oma võitlust poolakatega üldisest heitlusest protestantide ja katoliiklaste vahel. „Asjad on läinud niikaugemale, et kõik

sõjad, mida Euroopas peetakse, on segatud üksteisega ja on muutunud üheks ainsaks sõjaks“, kirjutab kuningas oma sõbrale Axel Oxenstiernale. See veendumus veel kiirustab Gustav Adolfit ta kavatsustes.

Kuninga katsed saada oma naisevennalt, Brandenburgi kuurvürstilt Georg Wilhelmilt, kes ühtlasi oli Poolaga läänivahekorras oleva Ida-Preisi hertsogkonna valitseja, nõusolekut sõjalisteks operatsioonideks Poola vastu hertsogkonna pinnal äpardusid, kuid see ei kohutanud kuningat tagasi kavatsetud ettevõttest. Naisevenna vastuseisust hoolimata otsustas ta alustada opereerimist poolakate vastu just hertsogkonna aladel. Pikemat aega kestnud ettevalmistustööde järel saabus Gustav Adolf ise 25. juunil 1626 laevastikuga, mis koosnes umbes 150 laevast, Pillau sadamasse. Hoolimata kuurvürst Georg Wilhelmi protestidest, kes Preisi hertsogina ei tahtnud sattuda tülli oma lääniülemusega, kuningas Sigismundiga, maandusid rootslased siin ja võtsid linna oma valdusse.

Pillaus maandunud Rootsi sõjavägi polnud arvuliselt eriti suur — umbes 12 000 meest, millele hiljem pidi saabuma Soomest lisaks veel umbes 2000-meheline sõjavägi. Kvaliteedilt oli see sõjavägi siiski parem kui kõik Gustav Adolfi poolt varem võitlusväljale saadetud sõjaväed. See oli rahvuslik sõjavägi, koosnedes peamiselt rootslastest ja soomlastest, kes olid saanud päris korraliku väljaõppe, milles oli arvestatud Gustav Adolfi seniseid sõjapidamiskogemusi ja nende põhjal teostatud taktikalisi uuendusi; niisamuti relvastamisel oli järgitud kuninga vahepeal teostatud uuendusi. Kõigist ilmakaartest kokku otsitud palgasõdurite hulk oli selles sõjaväes üsna väike. Selle tagajärjel

oli Rootsi sõjaväe löögijõud ja võitlustublidus eriti suur. Sellest oli teadlik ka Gustav Adolf ise. „Need on küll ainult vaesed rootsi talupoisid, viletsad oma välimuselt ja halvasti rietatud, kuid nad võitlevad hästi, ja ma loodan, et nad hangivad endale varsti paremad riided“, tähendab kuningas oma sõjameeste suhtes preislastele. Rootslaste sõjavägi koosnes peamiselt jalaväelastest. Ratsaväe vähesuse pärast tundis väejuhatuse tulevaste võitluste suhtes päris tõsist muret, sest Poola löögijõudude hulgas langes pearõhk just heale ratsaväele. Ent ka siin osutus kartus asjatuks. Rootsi arvuliselt väikese ratsaväe võitlustublidus seoses Gustav Adolfi poolt tarvitusele võetud uue võitlustaktikaga, mis arendas ratsa- ja jalaväe tihedat koostööd, korvasid Poola ratsaväe arvulise ülekaalu.

Pillau vallutamise saai Gustav Adolf oma võimusesse Visla suudme idapoolse, Frisches Haffi kaudu merre suubuvat harujõge Nogatit pidi toimuva laevaliikluse. Seejuures äpardusid katsed saavutada Visla suudmes asetsevalt Danzigilt, mille kaudu peamiselt toimus Poola väliskaubandus, heatahtlikku neutraalsust või koguni koostööd võitluses Sigismundi vastu. Järgides oma majanduslikke huve, ei pidanud linn võimalikuks toetada Gustav Adolfi üritusi ja astus koos Poolaga nende vastu. See määras Gustav Adolfi edaspidise tegevuse. Pillau sadama suhu aetas kuningas oma valvelaevad, kes tollitasid kõiki saabuvaid ja sadamast väljuvaid kaubalaevu. Rootsi sõjalaevu asus Danzigi reidile ja linn blokeeriti mere poolt. Mandril arendas kuningas pealetungi ja laiendas operatsioonibaasi selliselt, et saavutada võimalikult pea oma valdusse kogu Visla suudme ala ja lõigata ära Danzigil mandriline ühendus poolakatega. Pil-

laust lähtudes vallutasid rootslased tõsisemat vastupanekut leidmata lühikese aja jooksul Braunsbergi, Frauenburgi, Tolkemiti, Elbingi ja Marienburgi. Juuli keskel tungiti Visla läänekaldale ja vallutati seal Dirschau. Siis tuli ligi paarikuune peatus. Nimelt oli kuningas, teadmata poolakate sõjajõudude suurst ja sõjaplaane, paigutanud vallutatud linnadesse tugevad garnisonid. Selle tagajärjel kuivas kokku välioperatsioonide läbiviimiseks kuninga käsutusse jäänud meeste arv. Soomest saabus oodatud abi vägi kohale alles augustis. Septembris algasid rootslased uuesti pealetungi piki Visla jõge lõunasse, vallutades siin Stargardi, Mewe, Stuhmi ja Christburgi ja jõudes läänes kuni Putzigini. Eesmärk oli seega saavutatud — Danzigi ühendus poolakatega katkestatud ja poolakaile pääs merele suletud.

Sügise tulekul muutusid ka poolakad aktiivsemaks ja koondasid Graudenz'isse üsna suuri löögijõude, kusjuures eriti silmapaistev oli just ratsaväe suurus. Ometi ei saavutanud nad midagi, sest vahepeal oli suurendanud oma löögijõude ka Gustav Adolf, käsutades selleks siia suuremal hulgal palgasõdureid. Septembri algul 1626 hakkasid poolakad liikuma Mewe poole, kavatsedes rootslasi sealt välja lüüa. Kuulnud sellest, ruttas Gustav Adolf Dirschau, mis oli kujunenud Rootsi operatsioonide sõlmekohaks, vägedega appi Mewe. 19. sept. pörkasid pooled kokku. Suuremat lahingut siin siiski ei kujunenud, sest poolakad tõmbusid kiiresti tagasi ja hoidusid edaspidisest võitlusest. Huvitav on ära märkida seda, et sellest võitlusest võtsid osa mõlema maa valitsejad — Gustav Adolf ja Sigismund.

Oktoobris pööras Gustav Adolf Rootsi, kus

teda võeti vastu triumfaatorina. Preisimaale jäi kindralkuberneriina Rootsi asja juhtima Axel Oxenstierna, kes pani siin kehtima Rootsi halduse, korraldas maksustamist ja tollisüsteemi ja pidi ühtlasi kaitsema vallutatud maid poolakate vastu. Nimelt said rootslaste vastu opereerivad Poola sõjaväed sügisel 1626 hetman Stanislaus Koniecpolski isikus silmapaistva ning kogunud juhi. Talvel 1626/27 ründasid Koniecpolski väed korduvalt päris edukalt rootslaste valduses olevaid alu ja vallutasid taas Putzigi ja Wormditt'i, Rootsi sõjaväelise võimu eelpostid loodes ja idas, ja tülitasid rootslasi rünnakutega siin ja seal. Üldiselt rootslastel siiski õnnestus säilitada võidetud positsioone.

Rootsi jõudnud, alustas kuningas kohe ettevalmistusi järgneva suve sõjakäiguks. Oli vaja mobiliseerida jälle ja jälle uusi mehi, et täita lünki sõjaväes. Kuid rahvas oli tekkinud juba rahulolematust sõja suhtes, millele ei nähtud lõppu tulevatki. Ometi õnnestus kuningal saada riigipäevalt ja riiginõukogult nõusolek uute vägede võõrsile viimiseks ja sõja jätkamiseks. Ka oli kuningas alustanud palgasõdurite värbamist Saksamaal. Ent viimastega polnud kuningat õnne. Kevadel 1627, kui palgatud sõdurid — 3000—4000 meest — olid teel rootslaste valduses olevaile aladele, piirati nad poolakate poolt ja sunniti kapituleeruma. Pearõhk pidi seega langema jälle kodustele vägedele.

Mais 1627 saabus Gustav Adolf tagasi sõjaväljale, tuues kaasa ka uusi vägesid. Juunis saabus Rootsist veel sõjamehi, nii et rootslaste löögijõu üldulatust Preisimaal võis arvestada kesksuvel umbes 28 000 mehele. Sellest arvust langes ümmarguselt 8000 garnisonidele ja 20 000 välioperatsioonideks. Rootsi vägede koondus-

kohaks jäi endiselt Dirschau. Siit lähtudes alustas kuningas pealetungi poolakate vastu. Esi-joones oli ta eesmärgiks lüüa poolakad välja kindlustest, mis nad olid rajanud rootslaste valduses oleva Danziger Haffi vastu ja kust nad üritasid sidemete loomist Danzigiga. Gustav Adolfi katse ööpimeduses oma vägesid üle Visla viia ja poolakaid üllatada (23. V) ei õnnestunud. Katsel jõest üle minna sai kuningas ise haavata. Haav osutus siiski üsna kergeks ja juba juunis peksis kuningas poolakad, kes püüdsid katkestada rootslaste peajõudude ühendust Pillau sadamaga, Braunsbergi alt minema. Juulis tõrjuti poolakad välja positsioonidelt Danziger Haupti juures, kuid umbes samal ajal langes lõunas Mewe poolakate kätte.

Juba mõnd aega oli häirinud rootslasi kuurvürst Georg Wilhelmi poolasõbralikkus ja kuuldused tema siirdumisest appi Sigismundile. 1627. a. Rootsist saabumise järel oli Gustav Adolf saavutanud kuurvürstiga kokkuleppe, kuid suvel oli jälle karta kuurvürsti liitumist Sigismundiga. Et seda vältida, kasustas Gustav Adolf oma sõjalist üleolekut ja sundis kuurvürsti töötama neutraalsust. Tüli ei möödunud vähemate sõjaliste kokkupõrgeteta, mille juures kuurvürsti sõjaväed siirdusid Gustav Adolfi teenistusse.

Suve lõpul sai kuningas teateid, et poolakale on saadetud 2000-pealine abivägi Wallensteini poolt. Gustav Adolf, kes oli umbes 6000 jala- ja 4000 ratsaväelasega Dirschau kindlustatud laagris, otsustas pakkuda Koniecpolskile, kelle laager oli päris lähedal, Liebschause, väli- lahingut. Kuninga arvestuse kohaselt oli maastik Rootsi vägede kooseisule võitlemiseks eriti sobiv, sest see oli soine ja künklik ja ei andnud

poolakaile võimalust kasustada oma ratsaväe arvulist ülekaalu. 7. augustil ründas rootslaste ratsavägi kuninga enda juhatusel poolakate laagrit, et meelitada poolakaid laagrist välja. See õnnestuski. Puhkes välilahing, kus rootslaste ratsavägi sundis taganema poolakate oma. Järgmisel päeval ründas kuningas Konięcpolski laagrit juba kõigi oma jõududega. Ka seekord arenes võitlus rootslastele õnnelikult. Poolakate read olid juba segi löödud. Oli vaja veel ainult viimast, keskendatult jõulist hoopit, ja poolakad oleksid olnud võidetud ja löödud põgenema. Ent just sellel hetkel tabas vaenlase kuul Gustav Adolphi paremat õlga. Arvati, et haav on surmav. Kuningat asendavad juhid aga ei osanud kasustada soodsat silmapilku poolakate purustamiseks. Kuningas paranes saadud haavast üsna kiiresti, kuid lahingu uuendamiseks polnud enam mõtet, sest Konięcpolski oli saanud vahepeal juurde uusi jõude. Kuid sellest hoolimata jäid poolakad päris passiivseks ja kevadel nende kätte langenud Wormditt vallutati jälle Gustav Adolphi poolt.

Hilissügisel, kui Gustav Adolf ise oli juba pööranud tagasi Rootsi ja kui Danzigit blokeeriv Rootsi laevastik oli suurte sügistormide tõttu peale paari vahilaeva lahkunud Danzigi reidilt, saavutasid poolakad, kes organiseerisid endile laevastiku Danzigis, võidu nende kohalejäänud Rootsi vahilaevade üle. Sellest kaotusest hoolimata võib 1627. a. suvist sõjategevust pidada rootslastele üsna edukaks. Talve tulekul vaibus sõjaline tegevus ja algasid rahuläbirääkimised, mille juures peamisteks vahendajaiks olid hollandlased, kelle kaubandus kannatas märgatavalt sõja tõttu Visla suudme aladel. Kestnud kogu talve, ei andnud rahuläbirääkimised ometi

mingeid tulemusi. Sigismund nõudis endiselt Rootsi trooni ja oli nõus tunnustama ainult Gustav Adolphi isiklikku õigust sellele. Gustav Adolf seevastu nõudis Sigismundilt esijoones täielikku loobumist Rootsi troonist ja oli vastutasuks nõus loovutama Poolale taas maa-alalised võidud Liivi- ja Preisimaal. Ehkki Poolas tunti vajadust rahu, eriti kauplemisvabaduse järele Vislal, lükkas Sigismund, silmas pidades ka katoliiklaste relvade edu taanlaste vastu, Gustav Adolphi tingimused tagasi.

Katoliiklaste edu taanlaste vastu ja nende kavatsused merel sundisid Gustav Adolfit intensiivistama sõjalist tegevust poolakate vastu, et saada kiiremini vabu käsi võitluseks katoliiklastega. Oli üsna kindel, et taanlaste võitmise järel pööravad keisri väed tema vastu. Seepärast ongi kuninga sõjaline tegevus Preisis 1628. a. suvel palju ofensiivsem kui eelmistel aastatel; selle saavutamiseks oli üritatud eriti ratsaväe arvulist tõstmist ja oli seda ka saavutatud. Kiireis rünnakuis liiguvad rootslased paigast paika ja saavutavad ka edu. Ent Gustav Adolphi peamine eesmärk, sundida Koniecpolskit vastu võtma otsustavat välilahingut, ei teostu. Koniecpolski põikleb, tundes Rootsi vägede militaarset üleolekut, osavasti kõrvale ja otsib varju kindlustatud laagrist, mida Gustav Adolf ei usalda rünnata. Augusti algul okupeeris Gustav Adolf Marienwerderi. Et see linn asus Preisi hertsogkonnas, siis tähendas see eespool mainitud neutraalsuslepingu rikkumist, mida Gustav Adolf õigustas oma naisevenna kahtlaselt poolasõbraliku teotsemisega. Siit siirdusid Rootsi väed Graudenz'i alla. Selle manöövriga lootis kuningas meelitada Koniecpolski välja kindlustatud laagrist Mewe juures. See õnnestuski. Ent

Konieczpolski jõudis Graudenz'i alla enne rootslasi ja kindlustas end siin jällegi, kasustades seks osavalt maastikulisi tingimusi. Enam kui kuu aega seisis Gustav Adolf oma vägedega samas, Ossa jõe paremal kaldal laagris, kuid kõik katsed poolakaid laagrist välja meelitada jäid tagajärjetuks. 14. septembril jätsid rootslased maha Ossa laagri ja siirdudes lõuna poole vallutasid mõni päev hiljem Strassburgi linna. Konieczpolski järgnes teatud vahemaaga rootslastele, hoidudes aga endiselt võitlustesse laskumast. Rootsi vägesid tabasid nüüd tõved ja moonastamisraskused, mis nende löögijõudu kiiresti vähendasid, seepärast tõmbuti tagasi Visla suudme aladele. Nagu eelmistel aastatel, pööras kuningas nüüdki oktoobris tagasi Rootsi. Lahkudes andis kuningas Axel Oxenstiernale volituse poolakatega rahuläbirääkimisi alata. Need algasidki, kuid lõppesid tulemusteta. Kevadtalvel 1629 algasid vahepeal soikunud võitlused uuesti. Rootslasi juhtis edukalt Herman Wrangel ja saavutas veebruaris Strassburgi taasvallutamist üritavate poolakate üle Corzno juures hiilgava võidu. Wrangeli katse vallutada Thorni linna siiski ei õnnestunud ja sõjaline tegevus vaibus uuesti. Märtsis sõlmis Oxenstierna poolakatega koguni lühiajalise relvaderahu, mis pidi kestma mai lõpuni.

1629. a. suvel kavatses Gustav Adolf alustada sõjalist tegevust keisri vastu Pommeris, kuna Preisimaale pidi jääma sõjaväge ainult selles ulatuses, mis on hädavajalik võidetud positsioonide kaitsemiseks. Ent mais 1629 saatis keiser poolakale appi võitlusteks Preisimaal umbes 10 000-mehelise sõjaväe, mille juhiks oli kogenud väepealik Arnim. See asjaolu sundis Gustav Adolfit lükkama edasi oma kavatsusi

teisal ja ruttama veel kord Preisimaale. Saabunud siia mai lõpul, selgus talle otsekohe, et seisukord on rootslastele vaenlase vägede arvulise ülekaalu tõttu päris tõsine. Vastuolude tõttu

Gustav Adolf Stuhmi lahingus 1629. a. suvel. (C. Wahlbomi õlimaal.)

Arnimi ja Koniecpolski vahel ja üldse saksa palgasõdurite ja poolakate vahel ei suudetud seda arvulist üleolekut tegelikkuses ära kasutada. Gustav Adolf hoidus osavalt kõrvale la-

hinguist ja arendas kaitsetaktikat. Ainuke ulatuslikum välikokkupõrge oli 17. juunil, millal poolakad ründasid Stuhmi läheduses Marienwerderist Marienburgi siirduvate rootslaste järelvägesid, keda juhatas Gustav Adolf ise. Võitlus oli äge, kuningas võitles ise keset vaenlasi ja teda ähvardas vangilangemine, ta kaotas oma kübara, mis saadetud peale lahingut võidutrofeena Wallensteinile. Lahing lõppes siiski otustamatult. Ülejäänud osa suvest asusid pooled Marienburgi all kindlustatud laagreis; poolakate katsed rootslasi Marienburgi-eelseist positsioonidest välja lüüa ei andnud tulemusi.

Sigismund pidi kogema, et keiserlikkude abivägedega ei suuda ta lüüa Gustav Adolfit välja Preisimaalt. See oli talle kibedaks pettumuseks, sest lootes palju sellest abist oli ta veel 1629. a. kevadel lükanud tagasi inglaste rahu-sobitavad ettepanekud ja tähendanud, et varsti kirjutab ta ise rootslastele ette rahutingimused. Kui aga oodatud edu jäi siiski tulemata, siis nõustus ta lõpuks siseolude survele rahuläbirääkimisteks. Vahendajaiks olid inglased, prantslased ja brandenburglased, kusjuures eriti inglaste ja prantslaste kohalolek näitas, et küsimusele osutati üldeuroopalist tähtsust. Prantsusmaa huvides oli vabastada Gustav Adolphi käed võitlusest Poolaga ja suunata vabanevad jõud löögiks Habsburgide vastu, kelle liigne vägevus võis saada kardetavaks Prantsusmaale*). Inglismaa ja Holland soovisid rahu Poola ja Rootsi vahel peamiselt kaubanduspoliitilistel põhjustel. Kaunis pikale veninud läbirääkimiste tulemusena sõlmiti poolte vahel 16. sept. 1629 Alt-

*) Vt. A. Söödor: Richelieu, Tartu 1936.

mark'i külas vaherahu, mis pidi kestma 6 aastat.

Altmark'i vaherahulepingu järgi säilitas Rootsi oma võitudest Preisimaal Braunsbergi, Elbingi, Frauenburgi ja Pillau ühes Frisches Haffi ümbritseva rannikualaga. Gustav Adolf nõudis veel Marienburgi ja Danziger Haupti. Et Sigismund oli nende linnade rootslaste kätte jätmise vastu, siis lahendati see küsimus nii, et Marienburg ja Danziger Haupt läksid vaherahu kestuseks Brandenburgi kuurvürsti kätte, kes selle asemel loovutas pandina rootslastele laiema rannikuala, alates Samlandi poolsaarest ja lõpetades Memeli linnaga. Niisamuti säilitas Gustav Adolf oma võidud Liivimaal, ainult Miitavi anti tagasi Kura hertsogile. Lisaks jättis rahuleping ja teised järgnevad kokkulepped rootslaste õiguse võtta tolli kõigilt Danzigi, Pillau, Memeli ja Kuramaa sadamaisse sõitvailt ja neist väljuvailt laevadelt. Need tollitulud on üheks tähtsamaks majanduslikuks eelduseks ja baasiks võitlustele Saksamaal. Nende ulatusest saame kujutluse, kui märgime, et 1629. a. andsid need „preisi tollid“ niisama suure sissetuleku, kui saadi kokku Rootsis ja Soomes kõigist maksudest. Seega oli see peamiselt Poola, kes maksis need kulutused, mida nõudis rootslastelt sõda Saksamaal.

Altmark'i rahu ei toonud lõplikku lahendust Rootsi ja Poola vahelistesse tüliküsimustesse. Ent sõjaliste ürituste teisel algamiseks oli hädavajalik saavutada rahu siin ja võtta poolakailt võimalus aktiivselt kaasa aidata Habsburgide suurejoonelistele maritiimseile kavatsustele. Rahu jättis soovida selles mõttes, et poolakate võimalikkude üllatuste tagasilöömiseks pidi kuningas jätma Preisimaa linnadesse garnisoni-

vägedena kaunis arvukaid väeosi, mida palju tagajärjekamalt oleks võinud rakendada teisal. Ent hoolimata neist puudustest andis siiski just Altmark'i rahu majanduslikud ja operatiivsed eeldused jõuliseks sekkalöömiseks võitlustesse Saksamaal.

VI.

Osavõtt Kolmekümne-aastasest sõjast.

On korduvalt tõstetud küsimusi ja antud väga erinevaid vastuseid nende põhjuste ja eesmärkide üle, mis sundisid Gustav Adolfit segama end meretagustesse võitlustesse Saksamaal. Ühed on näinud selles Gustav Adolphi sammus siirast ning omakasutut aktsiooni protestantismi kaitseks võiduka katoliikluse vastu. Teised, eriti katoliiklikud ja marurahvuslikult meelestatud saksa ajaloolased, näevad Gustav Adolfis jõhkrat ning hoolimatut röövpoliitikut, kes vastutus-tundetult ja põhjendamatult seganud end Saksa rahvusest Püha Rooma riigi sisemistesse asjadesse ja kelle sekkalöömist pole tinginud mingisugused õilsad usulised veendumused ega tõeks-pidamised, vaid väga maised poliitilised sihid — vallutusihad, mille lõppeesmärgiks olnud *imperium maris Baltici* loomine. Tahtmatult tõuseb küsimus, kellel on õigus, kes eksib Gustav Adolphi tegevust tõlgitsedes. Eespool kuuldu põhjal võime küll väita, et mõlemad seisukohad on ekslikud, ühekülgsed. Probleemi asetus — kas usukangelane või vallutaja — ise on lubamatu ja ebaajalooline. XVII-l sajandil pole võimalik valjult vahet teha usuliste ja poliitiliste probleemide vahel, need on veel nii tihedasti seotud; muutuse toovad siia alles järgnevad sajandid

oma suurte vaimsete liikumistega. On ilmne, et kõnealust Gustav Adolphi sammu tingisid nii riigi- kui usupoliitilised kaalutlused, kusjuures eriti tuleks rõhutada, nagu seda tegi kuningas isegi, just esimesi. Gustav Adolphi ettevõtte oli tingitud ühelt poolt soovist päästa Lääne-Euroopa protestantism ja teiselt poolt tahtest võidelda nende poliitiliste jõukoondiste vastu, kes katoliikluse sildi all tungisid aasta-aastalt edasi põhja suunas ja kes lähenedes Läänemerele arendasid kaugelekuündivaid kavatsusi merel, mis ähvardasid ka Rootsi ja kogu Skandinaavia tulevikku ning riiklikku sõltumatust. Tarvis oli tõrjuda nad tagasi lõunasse. Ent ärgem rutakem ette ajast, laskem kõnelda sündmustel ja seikadel.

Selgusele jõudnud kord selle hädaohu suuruses, mis katoliiklaste võit Saksamaal ähvardas tuua Rootsile, hakkas Gustav Adolf juba varakult siduma oma võitlusi poolakatega üldise heitlusega katoliiklaste ja protestantide vahel ja otsima liitlasi avalikuks võitluseks keisri ja katoliikliku liiga vägedega. 1624—1625 üritas ta üldise „evangeelse alliansi“ loomist, kuhu pidid kuuluma Inglismaa ja Holland ja kõik protestantlikud Saksa riigid, ja sõja alustamist Saksamaal. Liidu sõjaliseks juhiks pidi saama kuningas ise; sõja eesmärgiks seadis ta usulise ja poliitilise restitutsiooni Saksamaal. Ent tookord tõrjuti Gustav Adolf kõrvale ja katoliikluse vastu loodud rinde juhiks sai ta rivaal, Taani kuningas Kristian IV. Viimane aga ei suutnud pidurdada katoliiklaste vägede, keda juhtisid Wallenstein ja Tilly, edasitungi Põhja-Saksamaal. 1626. a. purustas Tilly taanlased Lutter am Barenberge lahingus. 1627. a. sügisel tungisid Wallensteini väed Jüüti pool-

saarele, taanlased taganesid saartele. Samas langesid Wallensteini kätte Mecklenburg ja Pomeri ühes tähtsate mere- ja sadamalinnadega, ainult Stralsundi linn pani vastu. Nende vallutustega loodi geograafilised alused katoliiklikul rindel juba ammu kavatsusel olnud laevastikupoliitikale, mida ametlikult kuulutati küll alles 1627. a. aprillis, millal keiser Ferdinand II andis Wallensteinile kõla- ja preensioonirikka „Balti ja Ookeanilise mere kindrali“ tiitli. Tegelikult algas Wallenstein laevastiku loomist siiski juba 1627. a. sügisel, millal alustati ka rootslaste laevade kaaperdamist ja põletamist.

Ülekaalu minekut merel katoliiklaste kätte, mis ähvardas lõigata Preisimaal opereerivail Rootsi vägedel ära ühenduse kodumaaga, oli vaja vältida kõigi võimalikkude vahenditega. Seetõttu oli Gustav Adolf valmis abistama Kristian IV-t, sest nii kuningale kui ka Axel Oxenstiernale oli selge, et „niipea kui keiserlased on lõpetanud mängu Taaniga, süüdatakse varsti tuli meie juures“. Ent talvel 1627/28 peetud läbirääkimistel polnud suuremat edu. Kartusest kuidagi kaasa aidata Rootsi mõju kasvule hoidus Kristian IV kõigist ulatuslikumaist sõjalistest kokkulepetest. 1628. a. aprillis pikkade läbirääkimiste järel sõlmitud lepingul koostöö asjus merel polnud mingit suuremat tegelikku väärtust.

Samal ajal piirasid Wallensteini väed juba Stralsundi, millest pidi saama kesksadam loodavale keiserlikule laevastikule. Linn palus abi nii rootslastelt kui taanlastelt. Abi saabus nii ühelt kui teiselt, kusjuures rootslaste ja linna vahel sõlmus vormiline liit. Wallenstein sunniti taanduma ja sügisel 1628 läks linna kaitse-

mine vastavalt erilisele kokkuleppele Taaniga täies ulatuses rootslaste kätte.

1629. a. jaanuaris algasid Lüübekis rahu-läbirääkimised taanlaste ja keisri komissaride vahel. Samal ajal tegi Gustav Adolf viimaseid katseid liidu loomiseks Kristian IV-ga. Veebruaris 1629 kohtasid mõlemad kuningad Rootsi pinnal Ulvsbäckis. Siin püüdis Gustav Adolf selgitada Kristian IV-le ja ta kaaslastele sõja jätkamise vajadust ja mõlema maa vahelise koostöö arendamise kasulikkust, sest et keisrivõimu tungimine Läänemere lõunakaldale tähendaks ohtu nii Rootsile kui Taanile. Sõlmides nüüd rahu Kristian IV lükkaks ainult edasi Taani saatuse otsustamise, sest olevat kindel, et keisri väed ründavad hiljem, kui nad on ehitanud valmis oma teoksil oleva laevastiku, taanlasi uuesti. Tuliste sõnade ja julgete võrdlustega lükkab ta ümber kõik Kristian IV kõhklused ja kõnelused Taani nõrkusest ja katoliiklaste tugevusest ja näitab, et ka Wallenstein ja Tilly on võidetavad. Ta on valmis andma ise selleks võitluseks vajalikud peajõud, nõuab aga ka juhi osa enesele. Ent kõik on asjatu. Vanad vastuolud ja kadedus takistavad taanlasi nägemast liidu vajalikkust, sest nõustunud Gustav Adolphi ettepanekutega, kasyaks Rootsi rahvusvaheline tähtsus veelgi ja varjutaks edu korral taanlaste oma täiesti. See vaenulisus murrab läbi Kristian IV küsimuses, mis Gustav Adolfil on asja Saksa maal ja mis kurja keiser talle on teinud, et ta viimase kallale kipub. Nüüd vihastub Gustav Adolf, kõrgendatud häälrel loendab ta punkt-haaval need tõsiasiad, millega keiser on kahjustanud tema huve ja märgib siis ikka enam ägestudes: „Ja selles võib teie armulikkus olla kindel, et olgu kes tahes, kes meile seda teeb, ta

võib olla keiser või kuningas, vürst või vabariik, või kes tuhat kuradit tahes, meie haarameteineteist kõrvust, nii et seejuures lendavad juuksetutid.“ Seegi hästikavatsetud kohtamine ei andnud loodetud tulemusi, vaid süvendas veel vastastikust usaldamatust mõlema kuninga vahel. 1629. a. mais sõlmis Kristian IV üsna soodsail tingimustel keisriga rahu. Lubaduse eest mitte segada end Saksamaa asjusse sai ta tagasi kõik maa-alalised kaotused.

Gustav Adolfi poolt Stralsundi kaitseks astunud sammud ei tähendanud veel seisukoha võtmist keisri vastu. Ent keiserlaste rootsivaenuline aktiivsus aina kasvas, mis sundis ka rootslasi tegevusse. Küsimus seisnes ainult selles, kus võidelda. Selle üle peeti 1628 ja 1629 elavaid vaidlusi. Võitluse vältimiseks polnud enam võimalusi. „Meie kas kohtame vaenlast Saksamaal või meil tuleb võidelda temaga Stokholmi ja Kalmari all“, tähendas olukorra kohta Axel Oxenstierna. Seesuguse valiku puhul oli arusaadavalt eelistatav pealetung. Ofensiivi pooldas Gustav Adolf ise ja niisamuti ka riiginõukogu. Stokholmi riigipäeval suvel 1629 peeti soovitavaks tüliküsimuse lahendamist rahulikult teel. Kuid nii vaimulikud kui aadlikud olid valmis astuma ofensiivsõjas jõule vastu jõuga. Ainult linnakodanikud kurtsid kahjude üle, mis kestev sõjaseisukord Läänemerel toob nende kaubandusele. Talupojad seevastu, kuigi sõjarskused maksude ja meeste andmisega lasusid neil kõige raskemalt, olid nõus sõjaga, kui see peetakse väljaspool kodumaad, sest, nagu talupoegade poolt tähendati, „närib kits kõige rohkem seal, kuhu ta on köietatud, ja seepärast pigemini seome oma sõjaratsud vaenlase põlluaedadesse, kui et tema teeks seda meie omades“.

Ühtlasi nõustus riigipäev sõjapidamiseks vajalikkude uute koormustega ja meeste väeteenistusse andmisega.

Peale Altmark'i rahu sõlmimist võttis kuningas 1629 sügisel küsimuse riiginõukogus veel kord kaalumisele. Kuningas toob siin ise ette põhjused, mis kõnelevad poolt ja vastu ofensiivile Saksamaal. Kõik põhjused sõelutakse üksikasjaliselt läbi ja jõutakse üksmeelsele otsusele rünnaku vajalikkuses ja otsustatakse see teostada järgmisel suvel. Ühtlasi rõhutati kogu aja ka seda, et kavatsetav sõda pole vallutussõda, vaid ofensiivselt peetav kaitsesõda, mille eesmärgiks on vältida, et tugev keisrivõim ei tungiks Läänemere lõunakaldale, säilitada Rootsi valitsev seisukoht merel, ja usuline ning poliitiline restitutsioon Põhja-Saksamaal. Seda võis saavutada ainult jõulise ofensiiviga mere lõunakaldal. Rootsi vahetute huvide esikohale tõstmisel ja nende eriti rõhutamisel ei unustatud ka abiandmist protestantidele. Kui riiginõukogus juhiti kuninga tähelepanu sellele, et ei tohiks unustada Lõuna-Saksamaagi protestantide häda ja viletsust, siis tähendas kuningas, et see, mis praegu võimatu, võib osutuda võimalikuks tulevikus.

Nüüd algas kibe ettevalmistus sõjakäiguks. Sisemaal organiseeriti sõjaväge, varustust ja laevastikku. Välismaail pidas kuningas ulatuslikke diplomaatilisi läbirääkimisi koostöö ja abi asjus protestantlikkude maadega, aga ka Vene, Türgi, Veneetsia ja Prantsusmaaga, kus Richelieu oli algatamas energilist Habsburgide-vastast poliitikat. Diplomaatilised läbirääkimised ei andnud peaaegu mingisuguseid reaalseid tagajärgi sõjaliste liitude näol. Väike Rootsi jäi üksinda näi-

likult universaalmonarhia poole rühkiva keisri ja katoliikliku liiga vägede vastu, kelle relvastatud jõude hinnati 1629. a. umbes 185 000 mehele. Ent see ei kohutanud Gustav Adolfit, kes oli hästi informeeritud desorganisatsioonist ja laialipaisatusest vaenlaste vägedes. Enam muret tekitas naabermehe, Taani asjasse suhtumine. Kristian IV katsus sobitada rahu keisri ja Gustav Adolphi vahel, millest ei tulnud midagi välja. Ühtlasi oli taanlase teguviis seesugune, et sealtpoolt võis karta rünnakut; seepärast soovitati Gustav Adolfile õiendada kõigepealt arved Taaniga ja alles siis sõita Saksamaale. Gustav Adolf kõhkles, kuid pidas taanlase kimbutamist siiski enneaegseks.

Mai algul 1630 jõuti lõpule ettevalmistusega sõjakäiguks Saksamaale ja laevastik seisis sõiduvõimeline Älvsnabbeni juures Stokholmi-eelseis skäärides. 17. mail pidas kuningas Stokholmi kokku kutsutud riigipäeval seisustele oma viimse kõne, milles ta veel kord rõhutab seda, et ta ei lähe eelseisvasse võitlusse omal soovil või lõbust sõdida, vaid et keiserlaste sammud sunnivad teda astuma võitlusse isamaa kaitseks ja usuvendade päästmiseks paavsti-ikkest. Olid need ainult pidulikul puhul asja ilustamiseks lausunud tühjad sõnad? Vaevalt küll. Kuninga kõnet varjutab mingi kurblik alatoon; näikse, nagu oleks ta ette aimanud oma peatset surma. Ent meil pole mingit põhjust kahelda ta pidulikude sõnade siirameelsuses, südamest tulekus ja selles, et ta asub võitlusse nii isamaa kui protestantismi eest, et ta ei lahuta üht teisest: „Meie isamaa vabadus ja Jumala kirik, mis sellele tugineb, on ometi seda väärt, et kannatada selle eest raskusi ja isegi surma.“ See kõne, mille kuningas lõpetas pööramise ja tänuga kõigi sei-

Gustav Adolf maandub Rügenil 1630. a. suvel.
C. Mülleri litograafia A. Retheli järgi.

suste poole eraldi, jäi Gustav Adolphi viimseks lahkumiskõneks rootsi rahvale.

Vastutuulte tõttu viibis laevastiku väljasõit 17. juunini. Teelgi takistasid tuuled edasipääsu. Alles 26. juuni õhtul jõudis laevastik Oderi jõe suudmes oleva Usedomi-nimelise saare juurde. Õhtu oli äikeseline. Laotusel ristlesid välgud. Eemalt rannalt loitsid öhe keiserlikkude sõjavägede laagrituled. Hoolimata sellest algas kohe maandumine, ja vaenlased tundes oma nõrkust ei teinud katsetki maandumist takistada.

Teade Gustav Adolphi maandumisest Pomeris võeti Saksamaal vastu väga mitmesuguste tunnetega. Protestantlikud rahvahulgad nägid temas Jumala poolt saadetud päästjat, kelle saabumist oli oodatud juba aastaid. Kaotanud lootuse oma vürstide ja valitsejate võimesse, koonduisid laiade protestantlikkude rahvahulkade lootused järjest enam võidult võidule sammuvale Gustav Adolfile. Temas hakati nägema seda apokalüptilist „Lõvi Põhjamaalt“ (*Leo Septentrionalis*), kes vastavalt pühakirja ebamäärastele sõnadele, Paracelsuse kirjadele, rosenkreuz'laste müsteeriumidele ja astroloogide ennustustele pidi murdma pimeduse võimu ja Antikristuse, aitama puhastatud usu võidule. Need müstilised kujutlused Gustav Adolfist kui protestantismi päästjast levisid Saksamaal varakult. „Siin oodatakse Gustav Adolphi tulekut, nagu juudid ootasid messia tulekut“, kirjutas 1629. a. suvel Wallenstein, kes samal ajal ise otsis tähtedelt vastust oma tulevase vastase suhtes. Astroloogidelt saadud vastused sisendasid Wallensteinile tõsist hirmu, sest need teatasid, et tulevaseks vastaseks on talle Gustav Adolf, kes võidab ka tema ja sureb 62-aastaselt.

Wallenstein ei eksinud rahvastiku lootusi tõlgitsedes. Tagakiusamist kannatades muutus rahutus ootuses elavate inimeste usuline fantaasia nende müstiliste ennustuste ja kujutluste mõjul nii intensiivseks, et hakatakse nägema visioone, kuuldakse taevahääli, mis näitavad või teatavad ette Põhjast tuleva kangelase võitu katoliiklaste üle. Kõik seesugused ekstaatilised nägemused ja ennustused leiavad trükisõna kaudu lendkirjade jne. näol kiiresti teed rahvahulkadesse, ja nende sugestiivse mõju tõttu võisid terved rahvahulgad üle elada nägemusi. Sajad inimesed näinud mitme tunni jooksul laotusel vihast võitlust, mis lõppenud Põhjast tulnud vägede võiduga (Sonderburgis 1628), teisel on nähtud laotusel lõvi võitlust kotkaga, mere lahingut jne. Kõik need nägemused ainult kinnitasid rahva usku Gustav Adolfisse ja seda usku ja lootust osutati talle Saksamaale jõudmisel protestantliku rahvahulga poolt kõikjal ja siiralt. On ilmne, et need kujutlused ja see kindel lootus Gustav Adolfisse kui taeva poolt saadetud päästjasse aitasid kaasa rootslaste edule Saksamaal ja et see avaldas sügavat mõju kuninga isikusse.

Et see lootus ei asenduks pettumusega, oli Gustav Adolfil vaja alustada oma sõjalist tegevust Saksamaal võitudega vaenlase üle. See polnud aga sugugi kerge, sest vastupidi laiadele hulkadele suhtusid protestantlikud Põhja-Saksa valitsejad hoopis tõrjuvalt Gustav Adolphi maandumisse ja keeldusid igasugusest sõjaväelisest abist. Hinnates alla rootslaste sõjalist tublidust, kartsid nad Kristian IV saatust ja taotlesid neutraalsust. Ent Gustav Adolfit ei rahuldanud niisugune seisukohavõtt võitluses, mida peeti elu ja surma peale. „Neutraalsus — sellest ei saa

ma aru. Mis sõna see on? Poolt või vastu, mingit kolmandat võimalust pole olemas“, tähendas ta erapooletust taotlejaile. Esialgu pidi ta siiski arvestama ainult omi jõudusid, alles järgnevad võidud ja surveavaldused tõid talle liitlasi.

Sõjaväed, millega Gustav Adolf maandus Pommeris, polnud suured; arvuliselt jäid need kaugele maha vaenlase omadest. Ent arvestades sõjapoliitilist olukorda Saksas, algas kuningas võitlust õigel silmapilgul. Katoliikliku liiga peajõud olid seotud võitlustes madalmaalastega. Keisri väed olid laiali Saksamaa mitmes osas, Itaalias ja mujal. Lisaks sellele olid sisemised vastuolud liiga ja Wallensteini vahel nii suured, et kardeti koguni relvades kokkupõrget. Pommeris ja Mecklenburgis oli katoliiklastel ainult umbes 27 000 meest. Ka see arv ületas Gustav Adolphi sõjaväe oma. Rootsist tõi kuningas kaasa ümmarguselt 14 000 meest, koos Stralsundi garnisoniga arvestas ta oma löögijõude 20 000 mehele. Juulis saabus Soomest veel umbes 3000 meest, hiljem tuli vägesid juurde Preisist ja Baltikumist ja algas palgasõdurite värbamine Saksa- ja Inglismaal. Gustav Adolphi poolt Rootsist kaasa toodud sõjaväed koosnesid peamiselt rootslastest ja soomlastest. Need olid vilunud, võitlustes venelaste ja poolakate vastu koolitatud rahvuslikud väed, kelle löögijõud ja usaldatavus oli märksa suurem palgasõdurite omast. Ehkki hiljem ka Gustav Adolphi löögijõududes Saksamaal olid suure arvulises ülekaalus palgasõdurid, moodustasid rootslaste ja soomlaste rahvuslikud väeüksused siiski alati keskse eliituumiku ta sõjavägedes.

Maandunud juuni lõpul Usedomis, kasustas Gustav Adolf osavalt ära vaenlaste laagris valitsenud segaduse. Esimeseks eesmärgiks oli tõr-

juda vaenlased välja Oderi suudmelt; siis kavatses ta laiendada operatsioonibaasi siit lähtudes igas suunas ja tungida edasi piki Oderi jõge lõuna suunas sisemaale. Ta järgis seega samu sihtjooni, mis eelmistes sõdades olid andnud rootslaste valdusse Neva ja Väina jõe ja Nemeni, Pregeli ja Visla suudme. Vislast läände oli Oder järgmine suurem Läänemerre suubuv jõgi. Võitlus jõgede pärast on eriti iseloomustav Gustav Adolphi võitlustele Läänemere ida- ja lõunakaldal. Paratamatus ise kirjutas kuningale ette selle jõgede-poliitika, sest valitsedes neid oli tal võimalik pidada ühendust ranniku ja Rootsiga ja avaldada ühtlasi majanduslikku survet vaenlastele kaubaliikluse sulustamise või tollitamisega.

Et Oderit oma võimusesse saada, pööras ta esijoones hertsogkonna pealinna Stettini vastu ja nõudis hertsog Bogislavilt linna andmist rootslaste kätte. Hertsog tõrkus algul, kui aga Gustav Adolf ähvardas võtta tarvitusele relvad, anti linn 10. juulil 1630 üle rootslastele, kes selle tugevasti kindlustasid. Samal päeval sõlmiti hertsog Bogislavi ja Gustav Adolphi vahel leping, mis andis Pommeri militaarselt rootslaste käsutusse. Leping sõlmiti igaveseks ajaks ja andis viimastele niisuguse võimu, et tegelikult selle lepinguga teostati siin Rootsi protektoraat. Liidu eesmärgiks polnud ainult Pommeri vabastamine, vaid võitlemine usuvabaduse eest tervel Saksamaal. Täiendava lepinguga augustis anti sõjalistes küsimustes kogu võim kuningale. Nagu näeme, oli kuninga esialgne eesmärk — taotella usulist ja poliitilist restitutsiooni Põhja-Saksamaal — juba avardunud sama eesmärgi ülesaksamaaliseks taotlemiseks.

Stettini koondati rootslaste peajõud ja siit

lähtudes algas kuningas Pommeri puhastamist keisri vägedest. Katoliiklaste juhtivais ringkondades oli vaadatud muigega Gustav Adolfi maandumisele Pommeris. Temast loodeti jagu saada niisama kergesti nagu omal ajal Kristian IV-st. Gustav Adolfist kõneldi keisri õukonnas kui põhja „lumekuningast“, kes sulab lõuna soojuse käes iseendast. Ainult Wallenstein hindas õigesti selle hädaohu suurust, mis rootslaste sekkalöömine tähendas katoliiklaste ja keisri asjale. Ent Wallensteini ei arvestatud enam ja sügisel 1630 pidi keiser kuurvürstide nõudel tagandama Wallensteini hoopis vägede ülemjuhataja kohalt. See tuli ainult kasuks Gustav Adolfile, kuigi ka Wallensteini järglane Tilly oli väepealik, keda tuli võtta äärmiselt tõsiselt, liiatigi veel seetõttu, et ta oli ühtlasi ka katoliikliku liiga vägede juht ja et seni polnud ta veel kunagi lahkunud kaotajana võitlusväljalt, ehkki oli juba enam kui 70 aastat vana.

Vahepeal aga olid rootslased vallutanud Pommeris keisri vägedelt tõsisemat vastupanu leidmata rea linnu. Äärmise ettevaatusega liikusid Rootsi väed edasi ainult samm-sammult, aeglaselt, kuid süstemaatiliselt, rannikult sisemaale, olles alati valmis arvuliselt suurema vaenlase üllatuslööke vastu võtma. Ent kõik arenes edukalt; see julgustas, ja detsembris otsustas Gustav Adolf rünnata vaenlase peajõude Garz'is, kus Hannibal Schaumburgi juhatusel oli umbes 10 000-meheline sõjavägi. Hinnates üle vaenlase löögijõudu, läheb kuningas rünnakule teatud kartusega, sest kaotus tähendaks kogu ettevõtte nurjumist Saksamaal. Kartused osutusid aga täiesti asjatuks. Rootsled koondasid oma väed Dammi, kust jõululaupäeval asutakse teele vaenlase vastu 8000 jala- ja 6000 ratsaväelasega. Esi-

mesel jõulupühal vallutavad rootslased Greifenhageni, mis oli eelpostiks Garz'ile. Järgmisel päeval liigutakse piki Oderi idakallast edasi lõunasse. Kõikjal põgenevad vaenlased. Jääolud takistavad tungimast Oderi teisele kaldale, kus asetseb Garz, kuid vaenlane põgeneb võitluseta ka sealt ja taganeb Frankfurti Oderi ääres ja Landsbergi Warte kaldal. Gustav Adolf süüdistab vaenlase pääsemises Brandenburgi kindluse Küstrini komandanti, kes lasknud läbi põgeneva keisriväe, kuid sulgenud tee neid jälitavaile rootslastele.

Ka järgmise aasta algul on rootslased Pommeris võidukad ja tungivad Mecklenburgi aladele. Samale ajale langevad rootslaste esimesed kokkupuuted Tilly'ga. Juba 1630. a. augustis sõlmis Gustav Adolf kaitselepingu Magdeburgi linnaga, kus pääsesid võimule keisrivaenulised kodanikkude rühmad. Gustav Adolf lubas häda korral toetada linna sõjaliselt. Võitluste alguse tõttu Pommeris polnud võimalik täita seda lubadust kohe, küll aga saatis kuningas sinna oma esindajana õuemarssal v. Falkenbergi, kellest saigi järgnevate võitluste sõjaline juht. Kuninga eesmärgiks oli kujundada Magdeburgist operatiivne keskus võitlusteks Elbe jõe joonel ja killustada seega vaenlaste jõude. See plaan õnnestus täiesti. Juba oktoobris piirasid keisri väed Magdeburgi. Hiljem juhtisid piiramist feldmarssal Pappenheim ja Tilly ise. Tilly tegi 1631. aasta algul katset abistada ka Oderi liinil opereerivaid ja Frankfurti taganenud vägesid, kuid pööras sealt tagasi läände, et takistada rootslasi abi andmast Magdeburgile, mis võis juhtuda, kui ei pidurdatud rootslaste edu Mecklenburgis. Ta ründas rootslaste kaugele läände ulatuvat eelposti, Neu-Brandenburgi kindlust

Mecklenburgis, ja vallutas selle. Võit oli tühine, mida Tilly ise hästi mõistis. Mõtlemata pani vana sõjapealikut kindluse vähearvuliste kaitsejate surmapõlgav vahvus. Tundes oma varustise puudulikkust ei julgenud ta otsida kohtamist Gustav Adolfiga, vaid siirdus Magdeburgi alla.

Samal ajal oli Gustav Adolf, kartes Tilly poolt rünnakut rootslaste positsioonide vastu Oderi jõel, koondanud oma peajõud Schwedti kindlustatud laagrisse selle jõe alamjooksul. Laagri paik oli valitud hästi, siit ähvardas ta nii Frankfurti kui Mecklenburgi. Esijoones suunas ta siit löögi Frankfurti taganenud keisri vägede vastu. Paar päeva kestnud piiramise järel vallutati linn aprilli algul 1631 tormijooksuga. Viimase asjaolu tõttu pidi kuningas vastavalt sellal kehtinud sõjatavadele andma linnas sõdureile rüüstamisvabaduse, kuigi linna elanikud olid kogu aja suhtunud rootslastesse sõbralikult. Veidi hiljem langes rootslaste kätte ka Landsbergi kindlus. Seega olid keiserlased kihutatud välja Pommerist ja idapoolsest Brandenburgist ja rootslastele oli avatud tee keisri pärusmaadesse — Sileesiasse. Ent seni, kui polnud täiesti selged vahekorrad Brandenburgiga, polnud kuningal võimalik minna seda teed, kuigi ta enam ei seisnud võitluses nii isoleeritult kui sõda alustades.

Eelmisel aastal olid sõlmunud liidud Pommeri ja Magdeburgiga ja 1631. a. algul tuli lõpuks toime liit Prantsusmaaga. Bärwaldes (13. I 1631) sõlmitud lepingu kohaselt pidi liit kestma 5 aastat ja liidu eesmärgiks oli kaitseda Läänemere ja Atlandi ookeani vabadust ja eriti endise poliitilise ja usulise vabaduse taasteostumist Saksamaal. Selle saavutamiseks kohustus Prantsusmaa maksma Gustav Adolfile igal

järgneval aastal 400 000 riigitaalrit ja möödunud sõjaaasta eest 250 000 riigitaalrit toetust. Gustav Adolf seevastu lubas pidada võitlusteks Saksa maal vähemalt 36 000 meest, säilitada erapoole tust katoliikliku liiga vastu, kui viimane seda ise ei riku ja jätta puudutamata katoliiklastele nende usk. Kuigi see liit ei andnud Gustav Adolfile reaalselt relvavendlust prantslastega, on ta tähtsus ometi hindamatult suur juba puhtmajanduslikel põhjustel.

Võitluse eduka jätkamise seisukohalt oleks kuningal olnud eriti tähtis saada sõjalisi liite protestantlike vürstidega Saksa maal, esijoones Brandenburgi ja Saksi kuurvürstiga. Kuid nii üks kui teine hoidusid sellest, kartes Gustav Adolphi sõjalisest edust kahju oma kroonihuvidele. Muidugi ei pooldanud nad ka keisri poliitikat, mis koormas neid raskete kontributsioonide, majutamistega jne. Gustav Adolphi võitude mõjul hakkas neis tekkima pisut opositsiooni-meelsust keisri vastu. Saksi kuurvürsti Johann Georgi kutsel tulid protestantlikud riigiseisused 1631. a. veebruaris kokku Leipzigi konvendiks. Siin algatati relvastatud liidu loomine protestantlike riigiseisuste vahel, otsustati moodustada eriline liidu-sõjavägi, mille juhiks oleks Saksi kuurvürst, ja astuda tarbe korral relvadega välja oma õiguste kaitseks. Elujõulist „kolmandat parteid“ sellest liidust keisri ja Gustav Adolphi kõrvale siiski ei kujunenud, sõjaväe organiseerimine õnnestus ulatuslikumalt ainult Saksi kuurvürstkonnas. Gustav Adolf suhtus sellesse üritusse algul päris heatahtlikult ja otsis koostööd, eriti Magdeburgi abistamiseks, kuhu Rootsi väed oleksid pääsenud ainult Brandenburgi ja Saksi alapid läbistades. Ent Saksi kuurvürsti hoidumine siduvaist lubadustest tingis

muutuse Gustav Adolfis. Ta esineb omalt poolt Saksa protestantlikkude riigiseisuste organiseerimise kavaga, mille järgi loodavate liiduvägede juhatamine jääks temale enesele. See kavatsus juhib kuningat järgnevas tegevuses. Esijoones on aga vaja anda abi Magdeburgile. Enne kui viia väed sinna, on vaja kindlustada seljataguse julgeolek Brandenburgi vastu. Ta nõuab liitu või Elbe, Haveli, Spree ja Oderi vahelise Brandenburgile kuuluva maa-ala loovutamist ühes Spandau ja Küstrini kindlusega rootslastele. See oli vajalik, et hoida ära võimalikke keisrivägede rünnakuid selja tagant ja küljelt ja et hoida vaba taganemistee, kui Magdeburgi abistamine peaks nurjuma. Kuurvürst Georg Wilhelmi vastupanu murdmiseks liikus Gustav Adolf mai algul 1631 sõjavägedega Berliini ette ja ähvardas sõlmida rahu keisriga. See mõjus. Kuurvürst loovutas Magdeburgi vastu sihitud operatsioonide kesks Spandau rootslastele, kuna Küstrini garnison allutati Rootsi käsutusele.

Nüüd algasid läbirääkimised Saksi kuurvürsti Johann Georgiga rootslaste läbi Saksi alade marssimise ja militaarse toetuse saamise asjus Saksilt Magdeburgi päästmiseks. Gustav Adolphi enese käsutuses olevad sõjalised jõud (umbes 15 000 meest) jäid arvuliselt kaugele maha Tilly käsutuses olevaist vägedest Magdeburgi all. Sõjaväelist toetust saksilaselt otsides, apelleeris Gustav Adolf ka Leipzigi konvendi otsustele, andis maa-alalisi lubadusi, ähvardaski. Ent kõik osutus asjatuks ajaviitmiseks. Saksilane keeldus igasugusest abist ja vastutulekust. Rootslaste väed liikusid küll veel edasi Magdeburgi suunas, kuid linna nad enam päästa ei suutnud. 10. aug. 1631 vallutas Pappenheim Magdeburgi tormijooksuga. Vallutatud linn

süttis ja hävis tules peaaegu täiesti; niisamuti kohutav oli veresaun: sõdurite poolt tapetud kodanikkude hulk kõigub 20 000—30 000 vahel. Magdeburgi langemine oli raskeks hoobiks Gustav Adolfile, eriti veel seetõttu, et temale tehti etteheiteid lubatud sõjalise toetuse mitteandmises. Kuningas lükkas süüdistused tagasi ja näitas, et temal, militaarset seisundit arvestades, polnud abiandmiseks mingit võimalust, ja süüdistas juhtunud õnnetuses põhjendatult Brandenburgi ja Saksi kuurvürsti vaenulist ning takistavat suhtumist tema üritustesse.

Esialgssed kartused, mida seoti Magdeburgi langusega, osutusid liialdatuks. Varemiks põletatud linn kaotas oma tähenduse kindlusena ja ei saanud enam tulla arvesse operatsioonibaasina Tilly suurele sõjaväele. Niisamuti osutus asjatuks kartus, et Tilly ründab siit rootslaste positsioone Pommeris. Jätnud Magdeburgi päris tugeva garnisoni, tõmbus Tilly oma peajõududega Thüringeni. Seda positsioonide vahetamist ruttas kasustama Gustav Adolf ja otsustas viia oma väed Elbe jõe, mille kaudu avanes tee Lõuna-Saksamaale. Enne aga oli vaja selgitada vahekord Brandenburgiga, kes Magdeburgi langemise järel oli saanud tagasi Spandau. Ka nüüd tõrkus kuurvürst Gustav Adolfile vastu tulemast. Viimane haaras jälle eelmisel korral efektiivseks osutunud vahendi järele: ilmus sõjavägedega Berliini alla ja ähvardas relvadega. See aitas. Juunis 1631 sõlmiti leping, milles Spandau läks sõja kestuseks rootslaste valdusse. Küstrin pidi avama rootslastele väravad ainult äärmise häda korral. Ühtlasi kohustus kuurvürst maksma kuningale kindlat igakuust toetusraha. Sõjalist liitu kuningas küll ei saavutanud, kuid see leping kindlustas seljataguse, mis või-

maldas operatsioonide läbiviimist Elbe suunas. Kesksuvel viis kuningas oma väed Tangermünde juures Elbe pahemale kaldale ja asus Werbeni juures kindlustatud laagrisse. Straategiliselt oli laagri asukoht silmapaistvalt hea. Asudes kohal, kus Havel suubub Elbesse, valitsesid rootslased siit mõlema jõe üle ja ähvardasid ühtlasi Mecklenburgi põhjas ja Magdeburgi lõunas. Saanud teateid Gustav Adolphi vägede liikumisest, pööras Tilly lõunast tagasi Elbe kaldale, ühines siin Pappenheimiga ja ilmus juuli lõpus Werbeni alla. Laagri tulistamine ei andnud tagajärgi, seepärast ei usaldanud Tilly rünnata laagrit, vaid püüdis meelitada rootslasi laagrist välja välivõitlusele, millest rootslased aga hoidusid. Suutmata midagi teha Gustav Adolphi osava taktika vastu, lahkusid Tilly väed siit varsti. Samal ajal olid rootslaste relvad edukad ka Mecklenburgis, kus rootslaste kätte langes rida linnu.

See sõjaline edu tõi rootslastele uusi liitlasi, kellest eriti hinnatav oli Hesseni maakrahv Wilhelm oma tubli sõjaväega. Kõigi liitlaste suhtes jättis kuningas enesele sõjalise ülemjuhatuse. Omandanud kindla seljataguse ja positsiooni Elbe jõel, arvas Gustav Adolf aja kätte jõudnud olevat, et rutata appi protestantidele Lõuna-Saksamaal. 1631. a. suvel keisri ja Prantsusmaa vahel sõlmitud rahu tagajärjel tuli protestantide olukorda järsk halvenemine. Seni prantslaste vastu seotud olnud keisri sõjaväed anti Tilly käsutusse ja saadeti Lõuna-Saksa protestantlikesse maadesse Leipzigi konvendi otsuste mõjul tekkinud keisrivastast opositsiooni summutama. Nende sõjavägede tegevus kihutas vastavaid Saksa vürste lähenema Gustav Adolfile. Isegi Saksi kuurvürst Johann Georg satub

tülli keisriga. Nimelt oli ta vastavalt Leipzigi konvendi otsustele soetanud endale päris tugeva sõjaväe. Nüüd nõudis Tilly nende vägede loovutamist keisrile ja edaspidisest relvastumisest loobumist. Kuurvürst keeldus ja otsis abi Gustav Adolfit. Viimane tervitas seda saksilase meelemuutust soojalt ja alustas läbirääkimisi. Augusti lõpus tungisid Tilly väed Saksimaale, kuid ei suudetud enam takistada Rootsi vägede, kes juba läbirääkimiste kestel olid siirdunud Werbenist Elbe pahemal kaldal olevasse Wittenbergi, ühinemist Saksi omadega Dübenis (5. IX). Siin nõudis kuurvürst, keda toetas Brandenburgi kuurvürst, ägedalt Tilly vägede ründamist. Gustav Adolf kõhkles ja tundis kartust otsustava välilahingu ees. Viimaks nõustus ta, ja ühendatud väed liikusid siit edasi Leipzigi poole.

7. septembri hommikul seisis vaenulised pooled vastamisi Breitenfeldi küla eesl tasan-dikul. Jõudude arvulised vahekorrad olid järg-mised: Tilly'l 36 000 ja Gustav Adolfil 23 000 meest pluss veel saksilaste umbes 16 000-meheline sõjavägi. Gustav Adolf oli seega märgatavas ülekaalus. Ent see ülekaal ei püsinud kaua. Rootslaste rinde pahemal tiival võitlevad saksilased ei suutnud vastu panna Tilly ratsaväelaste survele ja põgenesid kuurvürstiga eesotsas võit-lusväljalt juba lahingu algul. Saksilaste põge-nemine lööb korraks segi ka rootslaste pahema tiiva, kuid osava manöövriga ja tsentrumist saa-dud abiga päästab rootslaste pahema tiiva juht Gustav Horn olukorra ja peab rinnet. Samal ajal lõi rootslaste parem tiib Gustav Adolphi enese juhatusel tagasi vaenlase ratsaväe tormijooksud Pappenheimi juhatusel ja sundis ta viimaks hoopis põgenema. Seejärel vallutas kuningas

keiserlaste kahurid ja avas neist tule Tilly vägedele, kes seega sattusid risttule alla. See otsustas võitluse. Tilly väed põgenesid. Viimaste kaotused olid suured, ainult surnutena jätsid nad võitlusväljale 7000—8000 meest; rootslased kaotasid seevastu ainult umbes 1200 meest ja sakslased 2000 ümber. Seni võitmatu Tilly suutis päästa ainult vähesed riismed oma suurest sõjaväest.

Breitenfeldi võit tõestas Gustav Adolphi võitlustaktika paremust Tilly poolt rakendatud hispaania-saksa taktika ees, näitas Gustav Adolphi võimeid juhatada edukalt ka suuri välivõitlusi, ta relvatehniliste uuenduste otstarbekust ja mis eriti tähtis tuleviku suhtes, seda, et kuninga kõrvale oli kasvanud rootslaste hulgast ka teisi silmapaistvaid väejuhte, kes vajaduse korral võisid jätkata kuninga tööd. Eriti paistsid lahingus silma G. Horn, Joh. Baner ja Lennart Torstensson.

Rootslaste suurt võitu tervitas juubeldustega kogu protestantlik maailm. Kümme aastat kestnud kaotuste järel tuli see võiduteade kui lunastus. Gustav Adolphi võidukad relvad andsid ajalookäigule uue suuna. Sõda jätkus küll, kuid tegelikult murti katoliiklik reaktsioon juba selle võiduga. Rootsile tähendas see võit toekat sammu edasi teel rahvuslikust ühtlusriigist Euroopa suurvõimuks.

Breitenfeldi võit tõi täieliku muutuse sõjapoliitilisse seisundisse Saksamaal. Gustav Adolphi liitlaste ja pooldajate arv kasvas päevast päeva. Keiser ja katoliikliku liiga tegelased olid nõutud ja täis kartust kuninga edaspidiste kavatsuste vastu. Kardeti rootslaste tungimist keisri pärusmaadesse. Seda võimalust pidas silmas ka kuningas, kuid ta otsustas võidelda kahel

rindel korraga: kimbutada keisri püruksmaid ja rünnata katoliikliku liiga maid Edela-Saksamaal Reini ja Maini ääres. Saksi kuurvürsti soov oli, et Gustav Adolf tungiks keisri püruksmaadesse ja jätaks tema hooleks protestantide avitamise Edela-Saksamaal. Gustav Adolphi arvamus oli vastupidine ja see pääsis maksvusele. Saksilased tungisid Böömimaale ja Gustav Adolf ise liikus oma vägedega üle Thüringeriwaldi edelasse katoliiklikesse piiskopkondadesse,

Allegooriline pilt Gustav Adolfist kui kristluse ja Saksa vabaduse päästjast. (Kaasaegne vaselõige.)

või nagu ta ise ütles — „pappide tänavasse“ (Pfaffengasse) Maini orus. Need alad olid seni puudutamata sõjast ja neis pidi olema häid võimalusi sõjavägede toidustamiseks ja varustamiseks. Edasitung piki Maini orgu arenes erakordse kiirusega, sest vaenlased ei suutnud avaldada kuigi suurt vastupanu. Peaaegu võitlusteta langesid linnad ja kindlused rootslaste

kätte. Aasta lõpul vallutasid rootslased Mainz'i, millega Gustav Adolf kinnitas oma kanna Saksamaa läänepoolseima jõe, Reini kaldale. Mainz'i jäi kuningas talikorterisse, linn kindlustati tugevasti ja temast kujunes Rootsi võimu tähtsam tugipunkt Edela-Saksamaal. Rootslaste edu siin sundis koondama katoliiklasi oma jõude, mis Tilly juhatusel saadeti siia, kuid viimane ei julgenud rünnata rootslasi oma suhteliselt alaväärtsuslikkude vägedega.

Varakevadel 1632 siirdus kuningas peajõududega Reini kaldalt ära Doonau-maile, et rünnata Baierit, mille kuurvürst Maximilian oli katoliikliku liiga juht. Rootslaste tee Doonau-maile viis läbi Nürnbergi ja Donauwörthi. Aprilli algul Lechi kaldale jõudnud rootslasi võttis Tilly vastu kahuritulega. Koondanud oma väed Raini kindluse juurde Lechi paremale kaldale, püüdis ta kahuritule abil takistada rootslasi pääsemast jõe paremale kaldale. See ei õnnestunud. Kahuritule kaitse all ehitas Gustav Adolf jõe silla, viis oma väed teisele kaldale ja sundis vaenlase taganema. Tilly sai võitluses raskesti haavata ja suri mõni aeg hiljem. Võidu järel Lechi kaldal vallutati Augsburgi linn, kuid Ingolstadt, mille piiramisel Gustav Adolphi alt lasti surnuks ta hobune, vallutada ei õnnestunud. Kuurvürstkonna pealinn München langes seevastu suuremate pingutuseta rootslaste saagiks. Gustav Adolf oli oma võimu tipul, nüüd oli kavas sõjakäik keisri pärusmaadesse — Viini, et teha sõjale võidurikast lõppu.

Ent eemaldumisega Läänemerest kasvasid sõjalised ja poliitilised raskused. Võitlust peeti samaaegselt mitmel rindel: Loode-Saksamaal, Baieris, Švaabimaal, Sileesias ja Böömimaal.

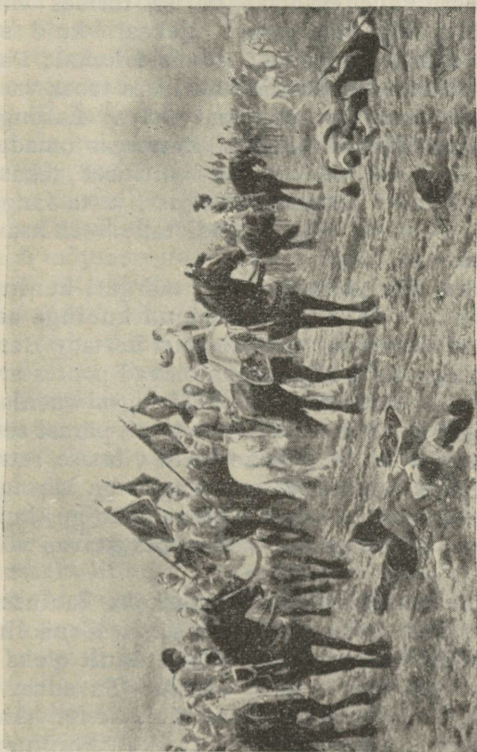
Kõik see suurendas pinget, niisamuti pidi kuningas alati olema kursis evangeelse liidu soovide ja kergesti muutuma kalduvate eesmärkidega. Polnud kerge hoida koos seda suurpoliitilist süsteemi. Sõjapidamises tuli kogu aja arvestada poliitikat. Hilisem aeg on heitnud kuningale ette sõjakäikude ja löökide liiga tihedat sidumist poliitiliste kaalutlustega, mistõttu pole saadud võite ära kasustada täies ulatuses. Ent need etteheited on ülekohtused. Gustav Adolfi seesugune taktika olenes paratamatusest: võitlusvälja laiusel ja kindlama liidu-organisatsiooni puudumisest. Need asjaolud raskendasid ka nüüd jõudude koondamist lõplikuks hoobiks keisri vastu. Lisaks sellele asus samal ajal uuesti keisri vägede etteotsa kardetud Wallenstein.

Talve kestel oli Wallenstein loonud endale tugeva sõjaväe ja puhastas kevadel 1632 Böömi-
maa saksilastest. See asjaolu sundis Gustav Adolfit loobuma kavatsetud sõjakäigust Viini alla ja mõtlema Kesk- ja Põhja-Saksamaa kaitsemisele Wallensteini vastu. Saanud teada, et Wallenstein liigub omaenda ja Bayeri vägedega Nürnbergi poole, kavatsedes vallutada seda linna ja lõigata kuningal ära teed põhja, otsustas Gustav Adolf, kuigi ta käsutuses olevad väed olid kaks korda vähemad vaenlase omast, päästa Nürnbergi Magdeburgi saatusest. Juuni lõpupoolel 1632 viis ta oma sõjaväe Nürnbergi alla ja jäi linna ette rajatud kindlustatud laagrisse ootama vaenlase rünnakut. Juuli algul saabuski siia Wallenstein, kuid hoolimata oma arvulisest ülekaalust ta ei julgenud rünnata rootslaste positsioone, vaid rajas rootslaste vastu ka endale kindlustatud laagri. Vaenulisi laagreid lahutas väike Rednitz'i jõgi. Wallensteini püüdeks oli roots-

lasi nende positsioonidelt välja näljutada. Tegelikult kannatasid järgneva kahe kuu jooksul mõlemad pooled toidupuudust, mõlemad väed nälgisid. Saanud abivägesid, püüdis Gustav Adolf sundida Wallensteini vägesid välivõitlusele, kuid see ei õnnestunud. Wallenstein ei lahkunud oma laagrist, rootslaste katsed vaenlase laagrit vallutada löödi veriselt tagasi. Septembri algul lahkus Gustav Adolf peajõududega Nürnbergi alt, et tungida Austriasse ja sundida seega Wallensteini endale järgnema, kuid need lootused osutusid ekslikuks. Wallenstein tungis Saksimaale. Kartes, et kuurvürst Johann Georg ei suuda vastu panna Wallensteinile ja sõlmib eraldi rahu, millega lõunas opereerivail Rootsi vägedel lõigataks ära ühendus Põhja-Saksamaa ja Rootsiga ja mis võiks saada alguseks protestantliku ühisrinde lagunemisele Saksamaal, järgis kuningas kuurvürsti palvele ja ruttas oma vägedega siia.

Vahepeal oli Wallenstein olnud võidukas ja vallutanud Saksis rea linnu, teiste hulgas ka Leipzigi. Oktoobri lõpus tõuseb Wallensteini käsutuses olevate vägede arv, millega vahepeal ühines Pappenheim, juba 20 000 mehele. Samas üritab Pappenheim Halle vallutamist. Ent enne kui see õnnestus, sai Wallenstein teateid Gustav Adolphi vägede lähenemisest ja eelseisvast ühinemisest Saksi vägedega. Wallenstein kogub kiiresti kokku kõik jõud, operatsioon Halle vastu katkestatakse. Ent enne veel kui Pappenheim jõudis tagasi peavägede juurde, kes olid laagris Lützens, olid kohal rootslased. 5. novembri õhtul seisid vaenlased vastamisi. Järgmisel, s. o. 6. novembri hommikul liikusid rootslased vaenlase laagri peale. Gustav Adolphi käsutuses oli 15 000, Wallensteinil 12 000 meest, kuid lootuses

Pappenheimi peatsele saabumisele võttis Wallenstein rootslaste arvulisest ülekaalust hoolimata lahingu vastu. Gustav Adolfi vägedes oli umbes $\frac{1}{4}$ rahvuslikke väeosi. Rünna- kule mindi ratsa-

*Gustav Adolf patveatab enne Lützeni lahingut.
L. Brauni maal.*

väega mõlemal tiival ja jalaväega keskel. Nii- samasugune oli korraldus ka vaenlase poolel, kes muide oma rinde ülesseadmises oli loobunud his- paania taktikast ja korraldanud selle rootslaste

eeskujul. Hommik oli udune ja päikesetõusu järel udu veel tihenes, mistõttu kuningas võis alata rünnakut alles kella 11 paiku. Juhatades paremat tiiba, oli kuningas koondanud siia oma parima ratsaväe, mis koosnes rootslastest ja soomlastest, kelle eesotsas ta ise tormas võitlusse. Siin saavutati algul ülekaal, kuid see ähvardas minna kaotsi, kui jõudsid kohale Pappenheimi väed. Ägedas lähivõitluses tabas vaenlase kuul kuninga pahemat kätt. Lahinguväljalt eemaldumisel lahutati kuningas omadest vaenlase ratsanikkude poolt, võitluses tabasid teda veel kuulid rinnast ja seljast, ja ta langes surevana hobuselt. Maas löödi talle veel haavu ja ta riisuti paljaks.

Võitlus jätkus ka siis, kui märgati kuninga langust ja leiti ta laip. Langenud kuninga asemel asus võitlust juhtima Weimari hertsog Bernhard. Esialgu juba taganemas olevad protestantlikud väed koondusid uuesti, löid tagasi vaenlase pealetungid ja sundisid Wallensteini, pärast seda kui Pappenheimi langemise järel viimase ratsavägi põgenes, taganema oma vägedega lahinguväljalt. Rootslesed võitsid seega lahingu, kuigi nende juht oli langenud selles otsustavas võitluses.

Gustav Adolfi surm oli raskeks kaotuseks protestantidele Saksamaal. On päris tõenäoline, et eluga Lützeni lahingust välja tulnult oleks ta toonud varsti lõpu sellele sõjale. Ta surm ei tähendanud ta võidusaavutiste tühistamist. Axel Oxenstierna ja rootslaste väepealikud kindlustasid sõda Saksamaal jätkates neile püsi ja realiseerisid võidud Westfaali rahu (1648), kuid selleks kulus veel 16 aastat ägedat ning verist võitlust Saksamaa väljadel, mis ei jätnud avaldamata oma negatiivset mõju siseolude kujunemisse Rootsis.

*

Eespool kuulsime, et võitlust Saksamaal alustades ei taotelnud Gustav Adolf midagi muud kui poliitilist ja usulist restitutsiooni Põhja-Saksamaal, püüdes kindlustada sellega Rootsi-maa julgeolekut võimalikkude rünnakute vastu keisri poolt tulevikus. Hiljem laiendas ta selle oma eesmärgi kogu Saksamaale. Kuid juba varakult märkame kuninga tegevuses selliseid samme, mis näitavad, et koos võitudega kasvasid Gustav Adolphi kavatsused kinnitada Rootsi võimu kestvamalt kui ainult sõja välteks Läänemere lõunarannale, saada mingit reaalist hüvitust abi eest, mida ta osutab Saksamaa protestantidele, kullutades nende eest rootslaste verd ja vara. Nähtavasti mõjutas kuninga tulevikuplaane eriti tugevasti võit Breitenfeldi juures, mis pani „lume-kuningast“ kõnelema kogu haritud maailma. Pärast seda tuleb ta sõnades järjest enam ilmsiks soov liita Pommeri ja Mecklenburg jäädavalt Rootsiga ja kindlustada nende tähtsate rannamaade omandamisega rootslaste ülevõim Läänemerele. Veel ulatuslikum on Gustav Adolphi mõte, mida ta eriti oma viimsel eluaastal arendab, muuta sõja kestuseks loodud, tema juhatuse all seisev evangeelne võitlusorganisatsioon permanentseks liiduks — *corpus evangelicorum'iks*, mis töötaks Saksa rahvusest Püha Rooma riigi välistes raamidest, kuid millel oleks oma juht, oma sõjavägi ja kõrgem kohus. Liitu pidi kuuluma ka Rootsi, kes eespool mainitud maade rannikualade omandamisega pidi saama ühtlasi Saksa riigiseisuse õigused. Liidu juhiks pidi olema Gustav Adolf ise. Et kavatsatud liidu korralduse kohta puuduvad lähemad teated, siis on siin oletusteks väga suuri võimalusi. On arvatud, et Gustav Adolphi lõppeesmärgiks oli protestantlik keisrikroon. Juba peale Breitenfeldi võitu kõneles

kogu Euroopa sellest, et Gustav Adolf püüdleb Saksa keisrikrooni. Selle võidu vaimustuses kuuldus seda ka Gustav Adolfit ümbritsevate inimeste hulgast, muude hulgas kõneles sellest Saksi kuurvürst. Kuninga enda sõnadest see otseselt ei selgu, kuid mõned väljendid lubavad oletada, et see mõte polnud kuningale täiesti vastuvõtmatu, kui sellest oleks nähtunud tegelikku kasu asjale, mille eest ta võitles. See on siiski ainult oletus. Kuninga ootamata surma tõttu lõppesid need kavatsused *corpus evangelicorum*'i korralduse asjus enne, kui nad said kujuneda välja üksikasjus.

VII.

Gustav Adolf riigi siseelu korraldamas.

Gustav Adolphi elutöös ja tegevuses kuningana ning väepealikuna nõuab esikoha enesele välispoliitika ja sõjad. Tema edu ja võidud sellel alal on nurgakivideks ta surematule kuulsusele maailma-ajaloo lõpmatuil lehekülgedel. Ent sõjaliste võitude kõrval ei saa unustada Gustav Adolphi tööd riigi organiseerimisel ja siseolude korraldamisel. Jätkates siin oma vanaisa ja isa poolt alustatud tööd andis ta riigile kindla poliitilise ja majandusliku struktuuri ja korralduse ning sisemise tervikluse ja lõi seega need majanduslikud, poliitilised ja rahvuslikud eeldused, mis võimaldasid talle koondada kriitilistel silmapilkudel kõiki rahvuslikke jõude keskendatud löökideks väljapoole ja viia majanduslikult vaest ning väikest Rootsit võidule seesuguste suurvõimude vastu, nagu seda olid Venemaa ja Poola-

Leedu. Ta suutis võita ka kogu katoliiklikku Euroopat.

Juba oma kuningatöötuses andis Gustav Adolf 1611. a. lõpul lubadusi uuendusteks riigi siseelus. Sõdade tõttu taanlaste ja venelastega polnud tal oma esimestel valitsusaastatel võimalust asuda ulatuslikumate reformide juurde. Küll aga selgus nende võitlusaastate jooksul reformide hädavajalikkus. Keskajast pärinev valitsus- ja halduskorraldus ei rahuldanud enam aja nõudeid: töötas liiga aeglaselt, takistas riigi eri osade tihedamat kokkukasvamist ja ei suutnud — antud olukorras oli see eriti tähtis — organiseerida küllalt kiiresti riigi sisemisi jõude löögiks vaenlase vastu välisrindel. Riigi majanduselu oli korraldamata ja rahvas vaene. Kõike seda koges kuningas võitlustes taanlaste ja venelastega.

1617. a. sõlmitud Stolbova rahule järgnes pikem rahuperiood. Koos Axel Oxenstiernaga asus kuningas nüüd täie energiaga uuenduste teele, mis haaras kõiki elualasid: valitsuskorraldust, haldust, õigust, majandus- ja hariduselu jne. See reformimistöö jätkus kuninga surmani ja jõudis riigiõiguslikult lõpule peale Gustav Adolphi surma 1634. a. antud valitsusvormis (*regeringsform*), mille sisu kuningas oli läbi arutanud Axel Oxenstiernaga 1632. a. suvel Saksa maal. Paljud organid ja asutised, mis said 1634. a. valitsusvormis teatud piirides põhiseadusliku kinnituse, olid kujunenud elujõuliseks juba Gustav Adolphi eluajal. Gustav Adolf ei püüdnud oma reformidega põletada sildu oleviku ja mineviku vahel. Ajaloolist kontinuiteeti arvestades ta jäi oma reformidega vana rahvusliku riigikorra raamidesse, ta ei purustanud saandite kestel rahva teadvusse süüvinud riigi-

õiguslikke vaateid, vaid andis neile uue sisu ja arengusuuna: täpsustas ja määras kindlaks asutiste ja organite ülesanded ja funktsioonid ja tõmbas kindlad piirjooned riigielu korraldavate võimude vahele. Kui tarvis, lõikas ta ka valusamalt ja asendas vana uuega.

Eespool mainisime, et nende möönduste kaudu, mida Gustav Adolf oma kuningatöötuses 1611. a. lõpul andis seisustele, kujundati Vasade keskendatud ning tugevat isiklikku ilmet kandev kuningavõim ümber konstitutsiooniliseks. Kohustunud valitsemisel arvestama riiginõukogu ja -päeva seisukohti, jäi kuningas siiski tugevaks pooleks. Kuid ealeski pole Gustav Adolf püüdnud seda üleolekut ära kasustada oma võimu suurendamiseks: ta talitas hiljem alati kuningatöötuses antud põhimõtete järgi. Riiginõukogu püsis, kuid sai võrreldes endisega täiesti uue organisatsiooni. Gustav Adolphi troonile tulles oli riiginõukogu veel mitmes suhtes säilitanud oma ürgse esindusliku ilme ja sellele vastava koosseisu. Ta liikmeiks kutsuti silmapaistvaid isikuid, peamiselt kõrgeaadlikke riigi eri osadest. Riiginõunikud elasid enamuses maal oma mõisades ja tulid nõukogu koosolekuks kokku kuninga sellekohasel kutsel. Nüüd kujundati riiginõukogu ümber kõrgemaist riigiametnikest koosnevaks korporatsiooniks, mille liikmed oma ametikohuste tõttu olid seotud pealinnaga. Sellega muutub riiginõukogu järjest enam tähtsaks valitsusorganiks, kelle koosolekuid sageli juhatab kuningas ise ja kes kuninga sõjaväljal olles Gustav Adolphi enese korraldusel funktsioneerib ajutise valitsusena (1621, 1625 jj.) ja asendab kuningat. Rööbiti selle arenguga kaotas riiginõukogu oma rahvaesinduslikud ülesanded täies ulatuses riigipäevale, riigi seisuste tõelisele esindajale.

Riigipäeva osatähtsus tõusis eriti Karl IX võitlustes Sigismundi vastu, millal esimene otsis korduvalt toetust ja abi seisustelt. Seisuste kokkutulekud riigipäevaks olid koguni nii sage-dased, et seda tunti koormavana ja paluti Gustav Adolfilt selle koorma kergendamist — seisuste harvemat kokkukutsumist. Ent seejuures pol-nud riigipäeva osa riigi valitsemisel millegagi lähemalt kindlaks määratud. Üleriigilisi seisuste koosolekuid, riigipäevi, peeti tarvidust mööda kuninga soovil, tavaliselt vastuse saamiseks tea-tud kindlale küsimusele. Et riigipäeval polnud mingit kindlat, seadusele tuginevat esindusõigust, siis ta otsused põhimõtteliselt ei olnud kehtivad nende suhtes, kes riigipäevast isiklikult osa ei võtnud. Seetõttu oli üsna tavaliseks nähtuseks, et riigipäeva vastuvõetud otsustele otsiti kinni-tust hiljem suurtes rahva kogunemiskohtades, nagu kirikutes, laatadel ja turgudel. Gustav Adolphi ajal toimus siin põhiline muutus. Järjest enam pääses kehtivusele vaade, et riigipäev on kogu rahva esindajaks ja et ta otsused on sidu-vad kogu rahva suhtes. Seda seisukohta rõhutas eriti tugevalt kuningas ise ja seadusena pääses see põhimõte kehtivusele 1634. a. valitsusvormis.

Örebro riigipäeval pandi riigipäeva koos-seisu ja koosolekute suhtes 1617. a. kehtima kin-del kord. Vastavalt sellele olid riigipäeval esin-datud järgmised seisused: pärushertsogid, riigi-nõukogu, ohvitserkond, aadel, vaimulikud, linna-kodanikud ja talupojad. Tegelikult kujunes riigipäev ainult neljaseisuseliseks, sest pärushertsogite surmaga lõppes see seisus juba 1622. a., kuna ohvitserkond ja riiginõukogu sula-sid tegelikult aadliseisusse. Aadlikud saatsid riigipäevale igast sugukonnast ühe esindaja. Vaimulikke esindasid piiskopid ja toomkapiit-

lite poolt valitud saadikud pastorite hulgast. Linnakodanikke esindasid esijoones pürjermeisterid ja siis veel kodanikkude poolt valitud saadikud. Talurahvas valis oma saadikud riigipäevale *häräd*'i koosolekuil. Märgitud olgu aga see, et aadlitalupoegadel polnud riigipäeval omi saadikuid, sest kehtiva õigusekäsituse järgi olid nad esindatud aadli kaudu.

Algatus riigipäeva töös jäi täies ulatuses riigivalitsuse kätte. Riigipäeva avas kuningas või ta esindaja ja esitas siis kirjalikult oma ettepanekud, millele sooviti riigipäevalt vastust. Sellega lõppes riigipäeva üldkoosolek. Iga seisus arutas nüüd ettepanekud oma erikoosolekul üksikasjaliselt läbi ja koostas kirjaliku vastuse, mis esitati järgmisel seisustevahelisel üldkoosolekul. Et see talupoegadele, kelle hulgas kirjaoskuskunst polnud veel kuigi üldine, ei teeks raskusi, siis määrati neile abiks erilised vannutatud kirjutajad. Kuninga esitiste väljaviimine riigipäeva koosolekute ruumidest keelati valjusti, niisamuti ei lubatud ühtki saadikut lahkuda riigipäevalt enne, kui see on oma töö ametlikult lõpetanud. Kui seisuste poolt antud vastused polnud üksteisele vastukäivad ja olid kuningale vastuvõetavad, siis oli „hästi ja hüvasti“, ja riigipäev võis oma töö lõpetada. Vastasel korral püüti vaidluste ja läbirääkimistega kokkulepet saavutada. Teatud küsimuste puhul võis kuningas seisuste lahkuminevate vastuste hulgast valida selle, mis talle näis parimana. Kuid rea küsimuste suhtes oli seisuste üksmeelne otsus tarvilik.

Vastavalt oma kuningatöotusele arendas Gustav Adolf eriti tihedat koostööd riigipäevaga just maksustamis- ja välispoliitilistes küsimustes. Ta hankis neil aladel oma astutavaile sam-

mudele alati riigipäeva nõusoleku. Ta koguni oli valmis veel kaugemaiks põhiseaduslikeks mõõndusteks seisuste kasuks: oli valmis andma riigipäevale aru riigi sissetulekute ja väljaminekute üle, et seisustel oleks teada, „kuhu nende higi ja veri läheb“. Aega ja olusid arvestades on see programm üllatavalt kaugele minev. Kahjuks pole andmeid, missuguses ulatuses see leidis rakendamist tegelikkuses. See ei tähendanud sugugi oma kuninglikust võimust loobumist seisuste kasuks. Hulkade võimutsemise vastu tundis ta ainult põlgust ja oli arvamuses, et rahvas, keda valitsejad ei juhi kõva käega, sammub vastu hukatusele. Ent niisamuti oli ta veendunud selles, et rahvast ei saa valitseda vastu rahva tahtmist ega vastu rahva teadvuses elavaid instinkte ja tõekspidamisi. Valitseja ülesandeks on organiseerida neid oma olemuselt sageli väga lahkpuüdelisi vaiste ja soove terviklikuks, üldsuse hüvet taotlevaks riigitahteks ja äratada rahva teadvuses ellu arusaamine sellest, mis on hädavajalik rahva tõeliseks hüvanguks. See pole saavutatav meelitussõnadega, vaid seisusi tuleb veenata, tarbe korral ka survet avaldada. Need olid põhimõtted, mis määrasid kuninga suhtumist riigipäevasse ja viimase osa riigielus ja mis ühtlasi iseloomustavad Gustav Adolphi vaateid kuningavõimule; nagu näeme, sisaldavad need vaated nii konstitutsioonilisi kui ka isevalitsuslikke sugemeid.

Teatud määral epohhiloovaks kujunes Gustav Adolphi tegevus Rootsi keskvalitsuse ümberkorraldamisel, sellele kollegiaalse organisatsiooni andmisel. Lülituses riigi viiele vanale keskametile, koosnes Rootsi uus keskvalitsus 1634. a. valitsusvormi järgi viiest kollegiumist: kantselei-, kammer-, kohtu-, ad-

miraliteedi- ja sõjakolleegeiumist. Riigikantselei, mida Gustav Adolf kord nimetas „riigi hingeks“ (*anima rei publicae*), sai kollegiaalse korralduse 1626. a. Kantseleikolleegeiumi juhiks jäi riigikantsler, kuid ta sai lisaks kaks nõunikku, mis andiski asutisele kollegiaalse iseloomu. Kantseleikolleegeiumi töökoorem vähenes, võrreldes endise kantselei omaga. Ta tähtsamaks tööväljaks jäi välispoliitika ja selle kõrval ka linnade, seisuste jne. õigusi ja privileege puutuvad küsimused. Et Gustav Adolphi aegse kantseleikolleegeiumi juhiks oli Axel Oxenstierna taoline isikus, siis kasvas selle kolleegeiumi tähtsus tegelikult tugevasti üle neist raamidest. Endine riigivarahoidja-amet kujundati kammerkolleegeiumiks juba 1618. a. Presidendiks sai siin riigivarahoidja. Kammerkolleegeiumi ülesandeks oli valvata riigi sissetulekute korraliku laekumise üle, revideerida alluvate ametkondade arvepidamisi jne. Eriti tähtsa kohustusena langes sellele kolleegeiumile riigi eelarve koostamine ja riigi pearaamatupidamine.

Admiraliteedi- ja sõjakolleegeium, missuguseist esimene riigiamiraliga eesotsas pidi haldama laevastiku asju ja teine riigimarssali juhatusel hoolitsema maaväe eest, said lõpliku organisatsiooni alles pärast kuninga surma; tegelikult funktsioneerisid nad poolikul kujul küll juba ta eluajal.

Kollegiaalseist keskasutistest jõustus kõige varemini kohtukolleegeium, mille loomine on tihe-
das seoses kuninga uuendustega õigusemõistmise ja kohtu alal. 1614. a. antud kohtukorraldusega, mida täiendas järgmisel aastal avaldatud protsessikord, loodi kõrgeima kohtuasutisena kuninglik (Svea) õuekohus Stokholmis. Õuekohus oli kollegiaalne korporatsioon, mille presi-

dendiks sai riigidrots¹⁾). See kohus polnud ainult kõrgeimaks apellatsiooninstanttsiks, vaid ühtlasi ka kohtukollegiumiks, kellele kuulus järelevalve kõigi kohtute ja kogu õigusemõistmise üle. Kõrgeima kohtuinstantsi ülesanded kaotas õuekohus siiski varsti, sest pääses kehtivusele vaade, et õuekohtu otsuste muutmist võib revisjonikorras paluda (*beneficium revisionis*) kuningalt. Et kuningal enesel oli sageli võimatu revisjonipalveid otsustada, siis andis ta selle oma õiguse tihti edasi riiginõukogule. Varsti selgus seegi, et ühest õuekohtust on vähe. Seepärast asutati juba Gustav Adolphi ajal juurde kaks uut õuekohtu: üks Turgu (1623) ja teine Tartu (1630). Peatumata lähemalt Gustav Adolphi kohtureformil märgime ära ainult selle, et kohtunikelt hakati nõudma juriidilist eriharidust. Ka Eesti- ja Liivimaal teostati Gustav Adolphi valitsusajal kohtukorralduses rida uuendusi: loodi uusi kohtuid, korraldati ümber vanu, et vähendada kohaliku aadli võimu õigusemõistmisel. Liivimaal õnnestus see üsna ulatuslikult. Eestimaal aga, kus aadli positsioonid olid privilegidega eriti tugevasti soomustatud, ei suutnud Gustav Adolphi reformid murda aadli ülevõimu kohtus.

Rööbiti keskvalitsuse reorganiseerimisega teostati sügavale lõikuvaid uuendusi ka lokaalse administratsiooni alal. Esmeste Vasade ajal ametisse seatud asehäaldurite ehk maapealikute ülesanded olid lähemalt fikseerimata ja väga laiaulatuslikud, neile alluvate maakondade piirid olid muutlikud. Kõige selle tagajärjel oli halduslik korraldus hoopis kontuuritu ja talitles lodevalt. Nüüd kaotati need pahed.

¹⁾ *Drots* — kõrgemaid riigiametnikke Põhjamail keskaja lõpupoole.

Kogu riik jaotati kindlate piiridega maapealikondadeks ehk läänideks ja määrati kindlaks viimaste eesotsas seisvate maapealikute võimupiirid. Nende endist võimuküllust kärbiti: tsiviilvõim eraldati sõjaväelisest. Ainult riigi ääreprövintsid, nagu Eesti- ja Liivimaal, jäi kindralkuberneride resp. kuberneride kätte nii kodanlik kui sõjaväeline võim. Niisamuti hakati järjest ulatuslikumalt lahutama administratsiooni kohtust. Maakondades maksukogujaina teotsevad foogtid, kes seni olid allunud otseselt keskvalitsusele Stokholmis, allutati nüüd maapealikuile. See asjaolu võimaldas korraldada kindlamat järelevalvet foogtide tegevuse üle ja aitas vältida kuritarvitusi viimaste poolt. Sellega loodi maapealikute-ameti näol hädavajalik vahelüli foogtide ja keskvalitsuse vahel, mille järele oli tuntud vajadust kogu aja, sest keskvalitsuse kauguse tõttu olid foogtid tarvitanud oma võimu seni sageli omakasulistes huvides ja kahjustanud riigikassa huve.

Nende reformide ja ümberkorraldustega pandi Rootsisis alus bürokratismile, kuid mitte selle sõna halvas tähenduses. Uus süsteem nõudis hulgana kutselise ettevalmistuse ja vastava haridusega ametnikke. Kust saadi neid ja misuguseist rahvastiku kihtidest nad rekruteerusid? Eespool mainisime, et Gustav Adolf juba troonile tulles andis lubadusi, mis reserveerisid kõrgemad ametikohad riigis aadlikele. Seda lubadust ei saa pidada kuningalt välja pressituks, vaid see oli antud täiesti kuninga vabast tahtest. Gustav Adolphi vaated langesid kokku nende tema kaasaja vaadetega, mis nägid aadliseisuses seda rahvastiku kihti, kes teenib kuningat ja riiki ohvitserina sõjas ja juhtiva ametnikuna siseriigis. Õieti polnud kuningal siin ka suurt vali-

kut, sest linnakodanikkude-seisus oli Rootsis tema ajal vaene ja üldiselt harimatu, kodanikkude kõrgem, haridust ja jõukust omav kiht aga väga tugevat võõrast, eriti saksa päritolu. Ainult aadel oli küllalt rikas, et anda oma poegadele kulukat haridust välismaa ülikoolides. Kõige selle tagajärjel kasvas aadli poliitiline kaal, mida eriti suurendas 1626. a. „rüütlimaja“-seadus, millega aadel muudeti suletud korporatsiooniks. See eksklusiivsus polnud küll täiesti kategooriline, sest teenete eest kodanliku ja sõjaväelise teenituse alal võis kuningas aadlistada ja aadlistaski alamaist seisustest isikuid ka hiljem ja üsna rohkesti tuli aadli ridadesse Gustav Adolphi sõdade ajal ka võõrast elementi.

Ühes aadli poliitilise tähtsuse kasvuga hakkas tõusma ka aadli majanduslik võim, sest riigimõisade läänistamise ja kinkimise tagajärjel aadli maavaldus järjest kasvas. Riigimaade aadlile andmine oli mõeldud tasuna teenete eest ja ühtlasi tahtis kuningas sellega kindlustada aadlike majanduslikult, et nad seda innukamalt võiksid pühendada kõik oma jõud riigi ja kuninga teenimiseks. Selles aadli soodustamises peitus hädaoht tulevikule. Aadlivõimu kasvamine ähvardas teiste seisuste vabadust ja kuningavõimugi sõltumatust. Gustav Adolphi enda valitsuse ajal see hädaoht veel päevakorrale ei kerkinud, sest kuninga isiklik autoriteet oli nii tugev, et ta riiklikes huvides võis üsna tihti talitada aadlile antud privileegidele risti vastu. Nii samuti oli Rootsis aadli Gustav Adolfile kaasagne sugupõlv niivõrd riiklikult mõtlej ja kohuseteadlik, et ta järgis kuninga nõudmisi ka siis, kui need olid vastuolus privileegidega, ja ohverdas oma seisuslikud erihuvivid alati riiklikele.

Hoopis vastupidine oli aadli meelsus Eesti- ja Liivimaal. Balti aadel ei tahtnud ohverdada riigi heaks midagi oma mugavustest ja oli juba siis erksalt oma kitsaste kihihuvide eest valvel. Sõdades privileegide täht-tähelise puutumatus eest oli ta kategooriliselt vastu kõigile Gustav Adolphi neile riiklikele sammudele siin, mis kuidagi riivasid siinse aadli eesõigusi ja huve. See tõttu on kokkupõrked kuninga ja eriti Eestimaa aadli vahel üsna sagedased. Kui aadel oma privileegidele tuginedes ei taha nõustuda uute aineliste koormustega maakaitse heaks, siis ähvardab vihane kuningas 1629. a. tulla Eestimaaale ja murda aadli tõrksuse sellega, et ta sulgeb ta laiad lõuad ja teeb ta pehmeks aadli enese punase mahla läbi. Ähvarduse ja survega kuningas sundiski siinse aadli järeleandmisele, kuid ta loobus ühtlasi ka paljust oma reformikavatsustes Läänemere idakaldal, et mitte liiga teravaks ajada vastuolu enese ja siinse aadli vahel, sest viimaste ridadest sai kuningas üsna häid sõdureid ja lisaks oleks see lõhe balti aadliga tulnud kasuks riigi välistele vaenlastele.

Kuninga aadlisõbraliku poliitika kõige kaaluvamaks tagajärjeks oli riigimõisade erakättesse minek, millega riigikassa kaotas tähtsa tuluallika, sest aadel ja ta talupojaskond ei kuulunud või allus ainult osaliselt maksustamisele. Gustav Adolphi merkantilistlike vaadete järgi, mis riigi sissetulekute peamist allikat nägid kaubanduses ja tööstuses, ei olnud maade võõrandamises mingit hädaohtu riigikassale. Sest arvati, et kaubanduse ja tööstuse kiirest arengust laekuvad tulud tõusevad hoogsalt ja tasuvad need majanduslikud kaotused, mida riigikassale põhjustab maade võõrandamine. Need lootused osutusid siiski ekslikuks. Merkantilistliku majanduspolii-

tilise süsteemi edukas talitlemine eeldab arenenud rahamajandust. Rootsimaal seevastu kehtisid veel väga ulatuslikult naturaalmajanduslikud vahekorrad, maa oli majanduslikult vähe arenenud ja organiseerimata; seepärast olid kuninga ja valitsuse äsja mainitud lootused põhjendamatud. Gustav Adolphi enese valitsuse ajal ei märgatud riigimaade võõrandamisest tekkinud riigikassa puudujääki veel kuigi valusalt, raskusi peeti mööduvaks. Ent selle maade ärakinkimise poliitika jätkamine ta järglaste ajal viis riigikassa järjest suuremaisest raskustesse, peaaegu pankrotini, millele viimaks lahenduse pidid andma reduktsiooni karmid võtted.

Gustav Adolphi ajal aadel seega päästis oma vahepeal (Karl IX ajal) juba kõikuma löönud poliitiliselt juhtiva seisuse positsioonid. Ometi ei taotelnud kuningas oma aadlit soodustava poliitikaga teiste seisuste väljalülitamist poliitilisest elust. Nagu riigipäevakorraldusest kuulsime, säilitasid nii vaimulikud, kodanikud kui talupojad oma osa riiklikus elus. Seejuures vastab seisuste loendamise järjekord ligikaudselt nende tegelikule tähtsusele poliitilises elus.

Kõige arvukam neist mitteaadli-seisustest oli talupojaskond, kelle poliitiline tähtsus oli olnud eriti suur „talupoegade kuninga“ Karl IX ajal. Talurahva toetusele viimane oma valitsuse mäletatavasti rajaski. Poliitiliselt hooldamist vajav ja aadlisse ning aadlivõimu umbusaldusega suhtuv rootsi talurahvas kandis selle usalduse, mida ta tundis Karl IX suhtes, siiralt üle ka viimase pojale, Gustav Adolfile. Toetades kuningat lootis talupoeg krooni ja trooni varjus olla kõige paremini kaitstud aadli kõigi võimupüüete vastu. Gustav Adolf, tundes selle usalduse tõsist väärtust ja teades, et kui on temaga talurahvas,

siis võib ta olla julge nii sise- kui välisvaenlaste vastu, püüdis omalt poolt igati kaitseda talurahva põliseid vabadusi ja ära hoida talupoja sattumist aadli majandusliku ja poliitilise surve alla. Teatud piirides tal see ka õnnestus.

Poliitiliselt ei moodustanud talurahvas juhivat jõudu, vaid oli juhitud. Kuningavõimu huvides oli jätta juhi osa siin endale, sest riigipäeval moodustas talurahva arvukas esindus ikkagi jõu, keda tuli tõsiselt arvestada, ja oli kardetav lasta minna siin juhi osa mõne kõrgema seisuse kätte. Gustav Adolphi ajal seda siiski karta polnud, sest talurahvas oli Rootsisis siis väga iseteadlik oma talupoeglikus uhkuses ja jõus, millega oli murtud taanlased ja aadli võimutsemine. Kõrgemaisse seisustesse suhtuti vaenuliselt ja kuningas nähti oma loomulikku liitlast. Riigipäev oli talurahvale selleks foorumiks, kus võis kuningale otseselt selgitada talurahva soove ja raskusi ning kaitseda oma õigusi. Et talupojad oma õigusi kaitsedes kuninga ees tarvitasid üsna julgeid sõnu, sellest kõnelevad imetlusega kaasaegsete välismaalaste reisikirjad Rootsist: „Oleks minu naine rietatud niisama uhkelt kui sinu oma, kuningas Gustav, siis oleks ta niisama ilus ja armas kui kuninganna“, öelnud üks Dalarne talupoeg riigipäeval kuningale otse näkku.

Gustav Adolphi rohkete sõdade tagajärjel pingutati talurahva majanduslikke ja füüsilisi jõude riiklikkudes huvides väga kõvasti. Järjest kasvavad need ainelised koormused, mida talupoeg pidi tooma sõja altarile, ja ähvardasid laostada viimati talupoja enese majapidamise. „Maa on nii kurnatud, et.... kui see veel nii paar aastat kestab, siis võime öelda, et oleme võitnud maa teistelt ja ruineerinud sellega ühtlasi meie oma

maa“, märgib üks kiri 1630. aastal. Järgnevail aastail andis talurahva majanduslikkude jõudude pingutamine pisut järele, sest sõda Saksamaal hakkas end järjest rohkem ise toitma. Kuid meeste andmine sõjaväkke jätkus endiselt ja andis end järjest valusamini tunda. Need raskused tekitasid rahulolematust, mis siin ja seal arenesid koguni vastuhakkamisteks. Ulatuslikumaid talurahva rahutusi Gustav Adolphi ajal, tugevast koormamisest hoolimata siiski ette ei tulnud. Talupojad lasksid end riigipäeval veenata uute koormuste ja sõjameeste võtmise vajaduses ja tulid vastu kuninga nõudmistele, soovides ainult seda, et kuningas peaks sõda väljaspool kodumaa piire. Sellest talupoegade kuningameelsusest järeldasid Rootsi sattunud välismaalased, et ka Gustav Adolphi režiim tugineb, nagu tugines varem ta isagi oma, talurahvale. Tegelikult oli talurahva osatähtsus poliitilises elus Gustav Adolphi riigis siiski märksa väiksem kui Karl IX omas.

Eespool juba mainisime, et majanduspoliitikas Gustav Adolf järgis tollal järjest enam maksvusele pääseva merkantilistliku majandusteooria vaateid. Nende vaadete kohaselt kindlustab riigile jõukuse arenenud kaubandus ja tööstus, mispärast on riigi huvides võtta need majanduslikud alad oma hooldamisele, soodustada nende arengut majandusliku kaitseseadusandlusega, anda neile kindel organisatsioon ja valvata nende ettekirjutuste täpse täitmise järele. Eesmärgi saavutamiseks oli tarvis kõigepealt kitsendada väliskaupmeeste tegevusvabadust Rootsis ja tõmmata kindlad piirid üksikute majanduslikkude tegevusalade vahele.

Selle uue majanduspoliitilise suuna esimehks kuulutajaks oli kaubandusekorraldus, mis

võeti vastu Örebro riigipäeval 1614. aastal. Selles rõhutati endisest valjemalt juba varemini teostatud tööjaotust maa ja linna vahel: põllundus ja karjandus maale, kaubandus, käsitöö ja tööstus linnadele. Ent linnad ei saanud kauplemise alal võrdseid õigusi. Linnad eraldati kahte rühma, staapellinnadeks ja siselinnadeks (*uppstädter*). Esimesed pidid tegelema väliskaubanduse ja laevasõiduga, teiste tegevusalaks määrati sisekaubandus. Mitte kõik mere- linnad ei saanud staapliõigust ja staapellinnugi oli kaht liiki. Täisõiguslikke staapellinnu, millel oli nii aktiivne kui passiivne laevasõiduõigus, s. o. õigus pidada omade laevadega ühendust välissadamatega ja võtta oma sadamas vastu välislaevu, oli ainult 13, nende hulgas olid tähtsamad Stockholm, Tallinn, Göteborg, Turu ja Viiburi. Teistele staapellinnadele anti ainult aktiivne laevasõiduõigus, välislaevu ei lubatud purjetada neisse sadamaisse. Mereäärseile siselinnadele oli lubatud mereliiklemine omade laevadega riigi piirides. Staapellinnadele keelati kauplemine siselinnade turgudel ja tagamaadel. Korralduse mõte oli see, et siselinnade kodanikud ostavad kokku põllumajanduse jne. saadusi maal, toovad kokkuostetu staapellinnadesse ja saavad siit vastu väliskaupu ja levitavad siis viimaseid tarvitajaile üle kogu maa. Väliskaupmeestele suleti pääs siselinnadesse täiesti, ainult täieõiguslikesse staapellinnadesse võisid nad kaupu tuua ja siingi kitsendati nende tegevust: nad võisid jääda kohale ainult 6 nädalaks ja müüa kaasatoodud kaupu ainult hulgi.

1614. a. kaubandusekorralduse vastu tuli kuuldavale häáli nii sise- kui välismaal. Inglismaa, Holland, Lüübek ja Taani protestisid kaubandusvabaduse kitsendamise pärast. Staapellinnad ei

tahtnud loobuda oma tulusaist kaubanduslikest sidemeist sisemaal, siselinnad otsesest kaubavahetusest välismaaga. Gustav Adolf jäi üldiselt aga kindlaks 1614. a. põhimõttele. Ainult vähemaid järeleandmisi tegi ta 1617. a., näit. Stokholmi kaubanduslikke õigusi laiendati Mälari-mail ja aktiivse meresõiduõigusega linnade arvu suurendati, teiste hulgas sai selle õiguse nüüd ka Narva. Kõige rohkem võitis Gustav Adolphi kaubandusekorralduse kaudu just Stockholm, mille kaudu Rootsi eksport ja import peamiselt toimuski. Eriti tuli Stokholmile kasuks nn. „Botnia kaubasunni“ teostamine, mille kohaselt Gävlest ja Turust põhjapoolsemad linnad lülitati välja otsesest kaubavahetusest välismaaga ja nende staapellinnaks määrati Stockholm.

Rootsi kaupmeeste aktiivsust püüdis kuningas tõsta väliskaubanduses ka oma tollipoliitikaga, mille kohaselt Rootsi kaupmehed maksid kaupadelt tolli 50% vähem kui väliskaupmehed. Niisamuti püüdis ta tollipoliitiliste võtetega äratada kaupmeestes huvi laevade ehitamise vastu, kusjuures tollimöönduste saamine seoti veel selle tingimusega, et laev peab olema varustatud laskeavaustega, et teda oleks tarbe korral võimalik rakendada ka sõjalaevana.

Et linnade kaubanduslikku edu soodustada, rõhutati nüüd eriti karmilt maakaubanduse keeldu ja nõuti valjude karistuste ähvardusel, et talupojad ostaksid ja müüksid ainult linnaturul. Paikades, kus linnaline asustus oli seni väga hõre ja vahemaad suured, nagu Norrlandis ja mitmel pool Kesk-Rootsis, ähvardas maakaubanduse keeld tuua talupoegadele tõsiseid raskusi. Et neid vältida, rajas kuningas terve rea uusi linnu (16). Enamuses asutati uued linnad talurahva endistele turu- ja laadapaikadele, millel

polnud mingeid looduslikke eeldusi elujõuliseks linnaks areneda. Sageli jäid need uued linnad endiselt vaeseks kaluri- või põllukülaks, mida eraldas teistest endasarnastest ainult kauplemisõigus. Lisaks jätkasid talupojad endiselt keelatud maakaubandust, mis oli lihtsam ja muretum, kuna linnaturgudel ostmine ja müümine tõi enesega kaasa tülika ning kuluka tollitamise jne.

Erandi moodustas Gustav Adolfi poolt rajatud linnade hulgas Göta jõe suudmele asutatud Göteborgi linn. Selle linna asutamisel jälgis kuningas hollandi eeskujusid. Sealtsamast tulid ka Göteborgi esimesed kodanikud, kes varustati riiklikult suurte eesõiguste ja privileegidega. Loomulikult sai linn kõik täieliku staapellinna õigused. Kuningas lootis arendada selle linna Rootsi tähtsamaks välisbaltiliseks sadamaks ja viia õitsele linna kaubanduse. Aja jooksul seda linn ka saavutas, kuid Gustav Adolf ise seda enam ei näinud.

Selle majandusliku kaitseseadusandluse ja organiseerimis- ning korraldamistööga andis Gustav Adolf Rootsi kaupmeestele ja tööstureile endisest lähedamad teotsemisvõimalused: välisvõistlejad kõrvaldati. Ent iga algus on raske. Uus organisatsioon ehitas just rahamajanduslikele vahekorrale, mis nõudis suurte rahade ja kapitalide mängupanemist. Rootsi kaupmees- ja linnakodanikkond aga oli üldiselt kapitalivaene; ta senine kaubanduslik tegevus põhines peamiselt naturaalmajanduslikul vahetusvahekorral. Et väliskaubandusse siiski elu tuua ja maa majanduslikke ressursse võimalikult intensiivselt ära kasustada, algatas kuningas Rootsis seda kaubakompaniide-poliitikat, mis on nii iseloomustav Lääne-Euroopa mereriikidele, eriti

Hollandile ja Inglismaale XVII-l sajandil. Moodsate aktsiaseltside eelkäijatena oli kaubakompaniide ülesandeks koondada vabu kapitale suuremaiks kaubanduslikeks ettevõtteks. Tavaliselt olid kompaniid varustatud teatud artikliga kauplemise või teatud geograafilisel alal kauplemise ainuõigusega, kusjuures kompanii jäi väga tihedasse seosesse riigivõimuga. Gustav Adolphi katsed kompaniide abil Rootsi väliskaubandust elustada ja sellega ühtlasi riigikassa sissetulekuid suurendada ei andnud loodetud tagajärgi.

1619. a. alustas tegevust Rootsi Kaubakompanii, saades monopolisti-õigused vasekaubanduses. Rootsi vase järele oli Euroopa mandril üsna suur nõudmine; andes vase eksportimise ainuõiguse kompaniile loodeti hoida vase hind kõrgel. Kompanii pidi suurendama vase, Rootsi „õilsama kauba“ produktsiooni ja juhtima seda turule seal, kus hinnad on kõige soodsamad; riigile maksis monopolist väljaveetavalt vaselt kõrget tolliraha. Esimestel tegevusaastatel töötas kompanii päris edukalt ja kuningas sai kompaniilt saadavaist sissetulekuist suurt abi sõjapidamises Liivi- ja Preisimaal. Kuid 1625. a. alates muutus olukord järjest halvemaks. Rootsi vase seni suuremaid ostjaid, Hispaania turg, läks kaotsi, sest et seal lõpetati vaskraha müntimine. Teisal segasid kaubavahekordade rahulikku arengut sõjasündmused. Katsed hoida rootsi vase hinda välisturul endisel kõrgusel seega, et osa vasetoodangust münditi Rootsis rahaks, ei andnud kaubanduslikult soovitud tulemusi. Niisamuti ei täitunud need lootused, mida kuningas ootas käibele lastud vaskrahalt maksuvahendina. Vase hulgaline müntimine viis alla rahakursi ja desorganiseeris riigi rahanduse.

Konjunktuur halvenes veelgi, ja 1629. a. lõpetas see kompanii tegevuse.

1620-ndail aastail katsetati veel rea teiste kompaniidega, kuid tagajärjed olid veelgi kahvatumad. Suuremat tähelepanu väärrib nn. Lõuna-kompanii asutamine. Sellele kompaniile seati eesmärgiks arendada kaubandust välis-maailmajagudega ja soetada Rootsile teiste riikide poolt okupeerimata maa-aladel asumaid. Koloniaal-kaubandus andis Euroopa mereriikidele tollal nii suuri kasusid, et see pidi meelitama ka rootslasi siin oma õnne katsuma. Kuninga huvi asja vastu näitab see suur summa, millega ta ise kompanii põhikapitali suurendas. Hoolimata kompanii juhtiva tegelase, Rootsi siirdunud hollandlase Usselinx'i pingutustest ei saada kokku küllaldaselt kapitali eduka tegevuse alustamiseks. Gustav Adolphi edu võitlustes Saksamaal viis hiljem Usselinx'i mõttele tõmmata kaasa Saksa protestantlikud riigiseisused, esijoones kapitalitugevad linnad, ja luua nii ulatuslik Rootsi-Saksa majandusruum, kus poleks sisetolle, kehtiksid ühtlased mõõdud, ühine raha jne. ja mis tuginedes Gustav Adolphi sõjalisele jõule ja laevastikule võiks võistelda kellega tahes Euroopas. Ka need Usselinx'i püüdlused, mida ta jätkas peale kuninga surmaga, ei andnud tulemusi.

Kõik need katsed privilegeeritud kaubakompaniidega jooksid liivale; nad ei suutnud kõvendada Rootsi majanduselu ega suurendada riigikassa sissetulekuid, mida kuninga poliitiliste ürituste teostamiseks oli hädasti vaja. Viimase eesmärgi saavutamist katsuti ka teisel teel, riiklikkude monopolide kaudu. 1620. a. teostati soolakaubanduse riiklik monopol. Riik võttis soolaimpordi enese kätte, kuid juba järgmisel aastal loobuti sellest ja anti soolakaubandus

jälle vabaks — erilise, ostja maksetava litsentsi eest.

Oma valduste kaudu Läänemere idakaldal kuulus Rootsi tähtsamate Ida-Euroopa viljaeksportivate maade hulka. Et viljahinnad olid 1620-ndate aastate lõpul viljaturul väga soodsad, siis püüdis riigivalitsus viljaga kauplemist riigistada. Juba 1629. a. algas riiklik viljakaubandus, lisaks omamaisele püüdis valitsus saada enda kätte ka vene vilja turustamist Lääne-Euroopas, mis vähemas ulatuses ka õnnestus. Erakaupmeestele keelati vilja väljavedu kas täiesti või lubati seda ainult kõrgete litsentstollide eest. 1631. a. teostati täielik riiklik viljakaubanduse monopol. Ent samas tekkisid raskused: tootjad polnud nõus müüma vilja riigi poolt määratud hindadega ja Amsterdami viljaturul hakkasid hinnad langema. Seepärast loobuti ka sellest monopolist ja vilja väljavedu anti kõrge litsentstolli eest vabaks kõigile.

Hoolimata neist kaubanduspoliitilistest äpardumistest kompaniide ja monopolide alal ja hoolimata ka Gustav Adolfi tollipoliitikast, mis jälgis sageli rohkem riigikassa kui otseselt kaubanduslikke huve, elavnes Rootsi väliskaubandus Gustav Adolfi ajal siiski märksa. Võrreldes varasema ajaga näitas Rootsi ekspordis erilist tõusu metsa, tõe, vase ja raua väljavedu. See tõus oli suuresti tingitud ka neist pingutustest, mida Gustav Adolf tegi tööstuse arendamiseks riigis.

Rootsi maapõuevaranduste majanduslik kasustamine, vase ja raua tootmine, oli Gustav Adolfi troonile tülles väga vähe arenenud ja tehniliselt kaugele maha jäänud Lääne-Euroopast. Et produktsiooni tõsta, tõi kuningas maale oskustöölisi ja meistreid väljastpoolt. Eriti

rohkesti saabus tema ajal siia valloone, kes se-gaste olude tõttu kodumaal meeleldi järgisid kuninga kutsele. Kuid puudus oli ka tegevus-kapitalist. Et vastavaid tootealasid edasi viia ja tootmisviise tehniliselt täiendada, oli vaja ra-kendada tööstusse väliskapitali. Kuningal õn- nestuski äratada väliskapitalis huvi Rootsis ava- nevate rakendusvõimaluste vastu ja meelitada oskustöölise kõrval väljastpoolt Rootsi ka raha- mehi. Viimaste abil paneb ta aluse siinsele me- talli-, eriti rauatööstusele. Peamiselt olid need hollandlased, kes nüüd Rootsi siirdusid ja oma raha siin ettevõttesse paigutasid. Relvade mu- retsejaina Gustav Adolphi sõjavägedele olid pal- jud neist pidanud ärilisi sidemeid Rootsiga juba varem. Kesksemaks kujukaks nende Hollandist tulnud rahameeste hulgas oli Louis de Geer. Seisnud kuningaga tihedas ärilises vahekorras juba 1617. a. alates, siirdus ta 1627. a. lõplikult Rootsi. Lühikese ajaga koondas ta siin oma kätte hulga Rootsi rauakaevandustest ja sulat- usahjudest, rajas mitmed rauatööstused ja ku- junes nii esimeseks suurtöösturiks Rootsis. Eriti on tal teeneid Rootsi relvatööstuse kiires arengus, mida sõjaseisukord muidugi eriti soo- dustas. Rauatööstuse kõrval juhtis kuningas tähelepanu ka tõrvapõletamisele, tekstiiltööstu- sele jne. Ehkki ka neil aladel pandi üsna soliidne alus edaspidisele arengule, jäid saavutused siiski üsna kahvatuks võrreldes rauatööstusega.

Gustav Adolphi ind ja huvi kaubanduse ja tööstuse arendamisel on seda tähelepandavam, et aadel oma agraarsete huvidega suhtus kuninga merkantilistlikesse üritustesse üsna jahedalt. Avaldustes, nagu seda on järgnev Per Brahe sõnavõtt riiginõukogus — „Rootsi riiki ei vii õitsele linnad, sest ta tugevus seisneb talupoega-

des ja maarahvas, aga mitte kaubanduses“ —, tundub koguni ilmset vastumeelsust nende alade soodustamisele.

Kuningale seevastu olid kaubandusliku ja tööstusliku arengu ja nende kandjate linnakodanikkude elu korraldamise küsimused südameasjaks. „Teile kodanikkude hulgast, soovin ma, et teie väikestest onnidest saaksid suured kivi-majad, teie väikestest paatidest suured laevad ja meresõidukid ja et õli kunagi ei lõpeks ega puuduks teie kruusidest“, tähendas kuningas oma lahkumiskõnes riigipäeval enne ärasõitu Saksamaale kodanikkonna saadikute poole pöörates. Linnakodanikkude osatähtsus riigis kasvas Gustav Adolphi ajal märgatavalt. Kuninga kavatsused linnade omavalitsus- ja halduskorda reformida ei teostunud.

Riikliku ja majandusliku elu organiseerimise kõrval ei unustanud Gustav Adolf ka kirikut, millel tolelaegses ühiskondlikus elus oli erakordselt suur tähtsus. Rootsi kiriku ja kuninga vahel valitses Karl IX-st saati tihe koostöö, üks toetas teist. Rootsi vaimulikud nägid Karl IX-s Rootsi protestantluse päästjat Sigismundi ja jesuiitide käest. Usupäästja pojana ja ise protestantluse eest võitlejana oli ka Gustav Adolf igati vastuvõetav kuningas, ja kirik tavaliselt toetaski kõiki kuninga sise- ja välispoliitilisi üritusi, kui need ei kahjustanud kiriku enda huve. Kasustades ära oma suurt mõju talurahvasse, kellele vaimulikkond seisis nii kutselt kui ka verepäritolult kõige lähedamal, meelestasid vaimulikud ka tõrksaid ja koormuste all ägavaid talupoegi suhtuma heatahtlikult ja nõustuvalt kuninga ettevõtteisse ja soovidesse. Seejuures aga oli vaimulikkond ka küllalt seisusteadlik ja astus otsustavalt välja kuninga vastu,

kui viimase sammud ähvardasid kitsendada vaimulikkude ainuõigusi kiriku juhtimisel. Gustav Adolfil oli nimelt kavatsus lülitada riikliku võimu esindajaid kiriku keskvalitsusse. Ta reformikava nägi kiriku kõrgema keskasutisena ette kindralkonsistoriumi, mis pidi koosnema nii kiriku kui ilmliku võimu esindajaist ja valvama kiriku, kooli ja trükisõna järele. Vaimulikud olid sellele kavatsusele kategooriliselt vastu. Pühakirja andmetega argumenteerides püüti näidata, et kuninga kavatsetud tsesaropapism pole millegi poolest parem paavstlikust papotsesarismist, millega puhastatud kirik kogu aja võitleb. Ilmlik ja vaimulik režiim pidavat jääma alatiseks teineteisest lahutatuks, sest et „kaks keha ühe peaga mõjuvat ikka monstrumina või tondina“. Et kuningas ei tahtnud minna vastuollu poliitiliselt mõjuvõimsa vaimliku seisusega, keda ta ise kunagi iseloomustas kui „rahva triibuune“, siis ta loobuski sellest oma reformikavatsusest.

Võideldes selles küsimuses kogu energiaga kuninga vastu, toetasid vaimulikud teiselt poolt niisamasuguse innuga kuninga püüdlusi rahvahariduse korraldamise ja uute koolide loomise alal. Rootsi hariduselu korraldajana on Gustav Adolphi tegevusel mitmeti teedrajav tähendus. Äratanud Gustav Adolfs juba poisieas tõsise huvi hariduslike küsimuste vastu, jäi kuninga omaaegne õpetaja Johan Skytte ka hiljem sellel alal kuninga tähtsamaks kaastööliseks ja tööle virgutajaks.

Gustav Adolf ei tarvitsenud kahelda kiriku heatahtlikkuses, sest protestantlikud vaimulikud olid Rootsis olnud algusest peale haridushuvilised. Linnadesse oli rajatud rida koole juba

XVI-l sajandil. Sajandivahetusel ei töötanud need koolid aga kuigi edukalt. Karl IX ajal kuuldu üsna tihti kaebusi hariduse tagasiminekule kohta. Et oludesse parandust tuua, koostasid vaimulikud 1611. a. uue koolikorra. Selle kohaselt pidid endised koolid jääma töötama provintsiaalkoolidena (8-aastane kursus) ja uute koolidena tulid avamisele katedraalkoolid (12-aastane kursus). Vististi jättis seegi korraldus palju soovida, sest 1620. a. esines kuningas vaimulikele uue ettepanekuga koolidele korraldamise kohta. See korraldus nägi ette riiklikkude gümnaasiumide asutamise Linköpingisse ja Turgu ja poolgümnaasiumide ehk triviaalkoolide asutamise mõnesse teise linna; teiste koolide asutamine jäi linnavalitsuste ja kodanikkonna asjaks ja mureks. Koolipoliitika tegelikul teostamisel seda kava siiski ei järgitud. Energilise Västeråsi piiskopi Joh. Rudbecki use mõjul avati Rootsi esimene gümnaasium 1623. a. Västeråsis, millele järgnesid gümnaasiumid Strängnåsis (1626), Linköpingis (1627), Tartus (1630), Turus (1630), Riias ja Tallinnas (1631). Õpetajate tööd kindlustati ja kergendati sellega, et neile määrati kindel, rahas tasutav palk. Et gümnaasiumide ülesandeks oli anda riigile haritud tööjõude, siis soovis kuningas, et seal peale tavaliste õppeainete õpetatakse eetikat, poliitikat, füüsikat ja astronoomiat; poliitika kui õppeaine käsitlemisel oli kuninga arvates vaja panna erilist rõhku Rootsi seadusraamatute tõlgitsemisele. Siin ja seal need kuninga soovid, mis peale muu taotlesid vaimuliku hariduse vähendamist, ka täitusid ja nimetatud ained leidsid tõesti teed klassiruumi. Üldiselt aga gümnaasiumidel puudus kindel ühine õppeprogramm.

Eriti sügavat huvi osutas kuningas kõrgemale haridusele. Kuninga troonile tultes oli riigis ainult üks ülikool — Upsalas, ja seegi oli väga viletsas seisukorras nii oma teadusliku koosseisu kui ka majanduslike ressursside poolest. Juba kuningatöötuses lubas Gustav Adolf kergendada ülikooli rasket seisukorda. Kuninga eesmärgiks oli tõsta Upsala ülikool ühele tasemele Lääne-Euroopa omadega, et rootslastel poleks enam vaja otsida haridust väljaspool kodumaa piire. Ülikooli reformimise töös on kuningale abiks 1622. a. Upsala ülikooli kantseriks nimetatud Joh. Skytte. Et ajakohastada õppetegevust ja teha seda vastavamaks elu ja riigi nõuetele, suurendab kuningas õppetoolide arvu ja paneb aluse ülikooli raamatukogule, annetades selleks oma raamatukogu ülikoolile. Hiljem suurendab ta raamatukogu märgatavalt „kirjandusliku sõjasaagiga“ Riiast, Braunsbergist, Frauenburgist ja Würzburgist. 1625. ja 1626. a. ülikoolile antud põhiseaduse ja õiguskirjadega saab Upsala ülikool autonoomia ja suured akadeemilised vabadused, mis kindlustavad ülikoolile ta tulevase edu. Ka ülikooli majanduslikku külge ei unusta kuningas. 1624. a. kingib ta ülikoolile suure maavaranduse (*donatio Gustaviana*) ja kindlustab sellega ülikooli majanduslikult. Kingitud maadest saadavad sissetulekud peavad tagama ülikoolile rahulikud võimalused teaduslikuks tööks ja õppetegevuseks. Selle kuninga kingi sissetulekuist Upsala ülikool elaski järgneva 200 aasta jooksul ja tänapäevgi veel annavad need mõisad ja maad ülikoolile märkimisväärseid sissetulekuid, mis teadusliku töö raamides leiavad rakendust kogu rahva huvides.

Kuninga kiriku- ja koolipoliitika ulatus ka

üle mere Eesti- ja Liivimaale. 1627. a. viibis Västeräsi piiskop Joh. Rudbeckius Eestimaal, tutvus siin kiriklikkude oludega, kõrvaldas kõlbmatuid vaimulikke ja astus välja eesti talupoegade kaitseks, nõudes nende vabastamist orjusest ja neile koolihariduse andmist. Aadli vastuseismisel ei tulnud neist nõudmistest muidugi midagi välja, küll aga sai Eestimaa kirik uue keskkorralduse: kõrgema keskasutisena konsistoriumi Tallinna ja superintendendi-ameti. Liivimaal üritas kirikuelu parandamist 1622. a. alates superintendent Samson, eriti aga tõi elevust neisse küsimustesse siin Joh. Skytte tulek Liivimaa kindralkuberneriks 1629. aastal. Liivimaa kiriku kõrgema keskasutisena kutsus ta ellu Tartu ülemkonsistoriumi, millele allus rida alamkonsistoriume teistes linnades. Võidelnud hariduse levitamise eest Rootsis, asus Skytte juba oma esimesel tegevusaastal ka Liivimaal koole rajama. 1630. a. asutati Skytte pingutuste tagajärjel Tartusse Baltimaade esimene gümnaasium, millele järgnesid 1631. a. Riia ja Tallinna gümnaasium. Kuna kaks viimast olid kavatsatud õppeasutistena, Riia oma oli pealegi linna kool, aadlikele ja kodanikele, oli Tartu gümnaasiumi eesmärk palju avaram: siin pidid saama õpetust nii rikkad kui vaesed, aadli- ja kodanikuseisusest laste kõrval ka talupoegade lapsed. Seepärast õpetati siin ka eesti ja läti keelt. Kas mõni eestlane seda õigust kasustas, pole teada, kuid tähtis on põhimõte ise. Riigivalitsus, kes seadis koolile ülesandeks anda Läänemere-provintsidele haritud tööjõude kõigil aladel, püüdis juhtida siia suuremal arvul õpilasi Rootsist ja Soomest. Tartu gümnaasium kuulus nn. akadeemiliste gümnaasiumide hulka, mille kõrgemas osas oli viidud läbi teaduskond-

lik tööjaotus ja akadeemiline õppeviis. Joh. Skyttel oli arvatavasti algusest peale kavatsus muuta see gümnaasium ülikooliks, ja 1632. a. tal see õnnestuski. Nürnbergi sõjalaagris, oodates Wallensteini rünnakut, kirjutas kuningas 30. VI 1632 alla Tartu ülikooli asutamisirikule, millega Tartu ülikoolile, *Academia Gustaviana*'le, kinnitati ja anti needsamad suured õigused ja akadeemilised vabadused, seesama ulatuslik autonoomia, mis mõni aasta varem oli saanud osaks Upsala ülikoolile. Rootsi teise ülikoolina *Academia Gustaviana* põhiseadus kasvas otseselt välja Upsala ülikooli omast. 15. oktoobril 1632 avas Joh. Skytte pidulikult Tartu ülikooli. Oma avakõnes rõhutas ta nii sakslaste kui mittesakslaste õigust akadeemilisele haridusele ja ka seda, et ülikool pole ainult kõrgematele seisustele, vaid et siia võivad saata oma poegi ka vaesed talunikud. Et see pole võinud sündida juba varem, selle eest vastutagu need, kes selles on süüdi. Skytte proklameeris sellega avalikult hariduse sõltumatust rahvuse ja seisuse raamidest. Hariduse kaudu oli avatud tee sotsiaalsele tõusule kõigile, kes olid suutelised käima seda teed. „Protestantliku haridusasutisena barbaarse Ida väravas“ langes Tartu ülikoolile tähtis riigipoliitiline ülesanne: süvendada siinses rahvastikus teadvust poliitilisest ja kultuurilisest kokku kuuluvusest Rootsi ja kasvatada siia õppima saadetud noortes rootslastes ja soomlastes arusaamist siinseist oludest, et nad hiljem võiksid edukalt teotseda siinsamas riigi huvides mitmesuguseil ametikohtadel. Selle puhtpraktilise huvi kõrval, mida kuninga hariduspoliitika taotles ka Rootsis endas, oli ülikooli asutamisel veel teine, ideelisem eesmärk — hariduse levitamine kõigis rahvastiku kihtides hariduse kui moraalse

väärtuse enese pärast. „Ent kõigepealt õppigu noormehed seda, et nad ei sisendaks endale madalaid ja julgusetuid mõtteid iseenesest ega riigi praegusest seisundist, millest tekib kaebusi ja hädaldusi, imetus kõige välismaise vastu ja kahtlus oma võimetesse korda saata suuri tegusid, mis on riigi valitsemisel suurimaks raskuseks. Seda peab parandama haridus ja kasvatus, nii et noormeeste meelelaad omandaks varakult selle ülevuse, mille annab kindel lootus suurtele tegudele“, toonitab Upsala ülikooli põhiseadus. Ja Gustav Adolphi ajaloolises pärandis meile, eestlastele, langeb raskuspunkt kahtlemata Tartu ülikoolile, kuigi ta otseselt haridustemplina tuli eestlastele Rootsi valitsusajal vaevu arvesse.

Oleme linnulennuliselt liikunud eelnevas piki Gustav Adolphi reformitöö suuri magistraale ja näinud selle ulatust. Palju on jäänud siin vaatlemata, olles kõrvalisema tähtsusega. Kuninga töö riigi organiseerimisel on seda enam tunnustust vääriv, et see toimus ajal, millal ühtlasi võideldi kõige ägedamalt välisrindeil relvadega. Kolmsada aastat, mis meid lahutab Gustav Adolphi tegevuse ajast, on paljugi kustutanud sellest Gustav Adolphi loomingust, kuid paljugi püsib sellest raudvarana veel praegugi Rootsi riigikorras. Gustav Adolphi tööd riigi korraldamisel hinnates on päris tabavalt märgitud, et „erinevused Gustav Vasa ja ta suure pojapoja riigi vahel olid mitmes suhtes suuremad kui Gustav Adolphi riigi ja tänapäeva Rootsi vahel“.

Gustav Adolf väejuhina.

Rootsi sõjalised jõud olid oma koosseisult ja organisatsioonilt tugevasti erinevad Euroopa mandri riikide omist juba enne Gustav Adolfi tulekut troonile. Majanduslikult vaene maa ei suutnud pidada suuri ning kulukaid palgasõdurite-vägesid, nagu seda tegid riigid mandril. Ka polnud terasesse ja rauda riietatud ja seetõttu raskelt liikuvad palgasõdurid kuigi sobivad võitlusteks Rootsi metsaseis ning veterohkeis maakohtades. Neil põhjustel jäädi siin kodumaiste, keskajast pärineva üldise maakaitsekohustuse alusel talurahvast moodustatud miilitsavägede juurde. Ajakohastavaid uuendusi püsivate väeüksuste loomise suunas teostasid selles süsteemis nii Gustav Vasa kui Karl IX. See rahvuslik sõjavägi võis pidada päris edukat kaitsesõda vaenlase vastu tihedas metsamaastikus, kuid välivõitlustes ei suutnud ta olla vastaseks mandri kutselistele sõjavägedele. Eriti valusalt koges seda Karl IX 1605. a. Kirchholmi lahingus Väina ääres, kus ta hoolimata oma vägede enam kui kolmekordsest arvulisest ülekaalust pidi vastu võtma poolakailt katastroofilise kaotuse. Gustav Adolfi esimeste sõdade ajal oli olukord veel täiesti seesama. Kalmari sõjas võisid rootslased arendada üsna edukalt kaitsesõda, kuid nad polnud suutelised kohtama taanlaste peajõude välivõitlustes. Ligikaudu niisamasugune oli olukord võitlustes venelastega, ofensiivi arendati siin peamiselt palgasõduritest vägedega. Oli ilmne, et poolakate võitmiseks on vaja arendada ja tõsta Rootsi rahvuslikkude sõjajõudude ofensiivseid omadusi.

Rahu sõlmimise järel venelastega Gustav Adolf alustaski sõjaväelist uuendustööd, mis osutus üle ootuste tagajärjekaks ja andis aastaid kestnud pingsa tegevuse järel Rootsile parima ning löögikindlama sõjaväe Euroopas. Rootsi sõjajõudude loomise aluseks jäi ka nüüd talurahval lasuv sunduslik maakaitsekohustus. 1621. aastal antud määruses nähti ette maakaitsekohustuse teostamise kord, sõdurite võtmine tehti ole-nevaks riigipäeva nõusolekust. Oli viimane andnud oma nõusoleku, kogunesid kõik maakaitsekohustuslikud, s. o. kõik terved üle 15 aasta vanad mehed, selleks määratud kohtadesse, kus nad jaotati 10-mehelisteks roodudeks. Igast niisugusest roodust võeti sõjaväkke ainult üks mees, kuna ülejäänud 9 pidid tema varustamise kuludeks maksma riigile 18 taalrit. Sõjaväkke võetav mees pidi olema terve, tugev ja 18—30 aastat vana. Sellest vanusepiirist ei saadud hiljem karmilt kinni pidada ja võeti ka vana- maid, kuni 45 aastani. Sõdurite võtmisel tuli valvata selle järele, et talud ei jääks tööjõuta. Seepärast eelistati lahtisi inimesi ja sulaseid, kuid kerjuste ja kurjategijate võtmisest hoiduti, et mitte häbistada „õilsat sõduriseisust“. Seesuguse sundmobilisatsiooni kaudu saadud mees- test moodustati rahvuslik sõjavägi, millele anti nüüd kindel rügemendi-organisatsioon: kogu jalavägi jaotati 9 maarügemendiks ja koos sellega kogu riik militaarhalduslikult 9 rekruteerimis- alaks, maarügementkonnaks. Maarügement oli mõeldud esijoones rahuaegseks väeüksuseks; võitlusüksuseks oli ta liiga suur (üle 3000 mehe) ja hiljem kuningas jaotaski maarügemendi 3 välirügemendiks. Aja jooksul tõrjus välirüge- ment maarügemendi täiesti välja. Uue rüge- mendi-organisatsiooni teostamise järel koosnes

Rootsi rahvuslik jalavägi 25 rügemendist (17 Rootsis ja 8 Soomes). Maakaitsekohustuse alla kuulusid ka linnakodanikud, kuid jalaväelasi nende hulgast ei võetud, tavaliselt saadeti nad mereväkke. Rootsi rahvuslik ratsavägi, mis sai Gustav Adolphi ajal ka rügemendilise organisatsiooni (4 rügementi Rootsis ja 3 Soomes), koostati Rootsist ja Soomest värvatud meestest.

Kindla organisatsiooni ja püsivate väeüksuste loomisega anti eeldused sõjaväe parema väljaõppe teostamiseks ja järelejätmiseks mandri kutseliste sõdurite võitlustublidusele. Seejuures nõudis aga rahvuslik sõjavägi hoopis vähem kulutusi ja oli palju usaldusväärsem palgasõdurite-väest. „Need sõdurid pole palgatud raha eest ega ole neid kogutud hädaohte varjates suurte lubadustega kõrtsidest; vaid nad on võetud teatud kaalutluse ja valiku põhjal talupoegade hulgast; nad on oma parimas eas, nad on harjunud tööga ja raskustega, nad suudavad taluda külma ja kuumust, nälga ja valvelolekut. Nad pole kiindunud lõbudesse, vaid rahulduvad elus vähesega... kehalt on nad tugevad, ent nad on kuulekad ja kui neid õigesti juhtida, siis ei karda nad surma ega teisi hädasid“, iseloomustas kuningas ise neid oma sõdureid.

Löögitugevuse andis kuningas oma sõjaväele uuendustega relvatehnilisel alal, endisest tihedama koostöö arendamisega eri väeliikide vahel ja mitmesuguste uuendustega taktika alal. Need olid uuendused, mis osutusid teedrajavaks kogu Euroopa sõjandusele. Rootsi jalavägi koosnes, nagu see oli sellal tavaline kõigis teisteski maades, kahest osast: musketäridest, kelle peamiseks relvaks oli musket, ja piigimeestest (pikeneeridest), kelle relvaks oli piik. Seejuures

polnud musketärid ja piigimehed lahutatud eri üksusteks, vaid kuulusid kokku ja pidid võitluses üksteist toetama. Vaieldav oli musketäride ja piigimeeste arvulise vahekorra ja tähtsuse küsimus lahingu otsustamisel. Hispaania taktika-koolkonna arvates oli musketitulel lahingus ainult ettevalmistav tähendus, kuna lahenduse toob võitlus piikidega. Madalmaade koolkond seevastu nägi musketitules tähtsamat võitlusvahendit ja andis külmrelvale kaitse-ülesanded tulejõu rahulikuks arendamiseks. Gustav Adolphi taktika liitus madalmaalaste omaga, kuid ta arendas seda iseseisvalt edasi, võttes hispaania koolkonnalt omaks selle, mis seal head oli, ja arendas nii tihedat koostööd ofensiivse tule ja külmrelvade vahel. Sellal kui keisri vägedes $\frac{2}{3}$ jalaväelastest olid piigimehed ja ainult $\frac{1}{3}$ musketärid, oli vahekord nende relvaliikide vahel Gustav Adolphi jalaväes umbes vastupidine. Suure tähtsusega olid Rootsi jalaväe võitlustubliduse tõstmisele lisaks veel need uuendused, mis kuningas teostas musketäride relvastuses. Musketi laskekiirust suurendati tuliluku, ühtluskaliibri ja paberpadrunite tarvituselevõtmisega; muskети raskust vähendati, millega kadus musketäril vajadus tülikat sihtimisharki kaasa kanda. Nii-samuti vähendab kuningas passiivse kaitsevarustise koormavust, sest raudrüü ei paku tema arvates musketitule vastu kuigi tõhusat, teatud kaugusel aga mitte sugugi kaitset, ja mis puutub lähivõitlusse, siis seal olevat vaba, takistamata liikuvus samaväärne kaitsevarustisele. Jalaväe liikuvuse suurendamiseks soomusvarustis tõrjutakse siit järjest enam välja. Jalaväe löögijõu suurendamiseks varustatakse ta kergete kiirelt-laskvate nn. rügemendikahuritega.

Suurimat muret tegi kuningale Rootsi ratsa-

väe võitlustubliduse tõstmine mandri oma tase-
mele. Raskusi sünnitas juba hobusematerjal.
Rootsi väike ning nõrk hobune ei suutnud kanda
mandri raskes relvastises ratsanikku. Et kunin-
gas ei tahtnud loobuda kodumaisest ratsaväest,
siis ei jäänud talle siingi teist teed kui vähendada
ratsanikkude kaitsevarustist ja kergendada sel-
lega hobuse koormamist. Passiivsest kaitseva-
rustisest jäeti ratsanikele ainult selja- ja rinna-
soomus; isegi raske raudkiiver asendati õhukese
ning kerge teraskübaraga või tihti veel kergema
viltmütsiga, millele ristamisi asetatud kaks kit-
sast terasriba pidid andma kaitset vaenlase
mõõgahoopide vastu. Niisuguses kerges varus-
tises mehe kandmiseks oli kodumaine hobune
küllalt tugev. Ent nüüd tekkis küsimus, kas
säärane kergeratsavägi suudab olla vastaseks
mandri raskeratsaväele. Osutus, et suudab.
Keiserliku ratsaväe raudsele kohmakusele ja aeg-
lusele seadis Gustav Adolf vastu oma ratsaväe
kerge liikuvuse ja löögiväleduse, mille arenda-
misel kuningale nähtavasti oli eeskujuks roots-
lastele kaua võitmatuks jäänud Poola ratsavägi.
Ühtlasi tõstis kuningas oma ratsaväe löögijõudu
sellega, et ta paigutas ratsaüksuste vahele vähe-
mad musketäride rühmad, missugune kombinat-
sioon andis eriti häid tagajärgi; musketäride
ofensiivse tule toetusel osutus Rootsi ratsa-
vägi võimeliseks võitlema päris heade taga-
järgedega ka vaenlase arvuliselt suuremate
ratsajõudude vastu. Peale selle arendas kunin-
kas poolakatelt laenatu eeskujul välja ratsa-
väe uue võitlustehnika, millest tingitult peatäht-
sus ratsavõitlustes kandus külmrelvale, ja kasus-
tas osavalt ära vaenlase ratsaväe võitlusviiside
nõrgad kohad. Nimelt ründas keiserlik ratsa-
vägi vaenlast traavisõidul; laskekaugusse jõud-

nult tulistasid ratsanikud ridade järjekorras ja pöörasid seejärel järgmisele reale laskevõimalust andes püstolite taaslaadimiseks kõrvale, et siis laetud püstolitega ründerühma lõpus jälle rivisse asuda ja uuesti tulistada. Selles aegaviitvas laskjate ja laadijate vahetumises peituski selle võitlusviisi peamine nõrkus: löögil puudus hoog ja survel pidevus. Rootslased seevastu tormasid ratsavõitlusse galopis ja suutes juba seletada valget vaenlaste silmis tulistasid tühjaks oma püstolid, haarasid siis kohe mõõgad ja raiusid end vaenlaste ridadesse, andmata viimastele aega ega ruumi eelmainitud vahetustaktika arendamiseks. Rootsi ratsaväe löögile see võitlustehnika andis hoopis suurema tugevuse. Võitlushoog ise oli marulisem ja surve lakkamatu. Mõõgaga raiumisel tuli rootslastele nüüd eriti kasuks nende kerge kaitsevarustus, mis ei takistanud käte tööd.

Jälgides võitlusorganisatoorseis küsimustes ja sõjaväe lahinguks rivistamisel madalma taktika eeskujusid arendas Gustav Adolf siingi laenatut omade kogemuste põhjal edasi. Oma vastaste suurtes nelinurkseis massides, nagu seda ette kirjutas hispaania taktika, võitlusse siirduvaile jõududele seadis ta vastu rinde, mis suuremat liikuvust ja manöövrivõimet taotelles oli ehitatud üles hoopis vähemaist formatsioonidest. Rootsi sõjaväed läksid seejuures võitlusse kahes liinis, kusjuures tagumine liin täitis reservi ülesandeid. Kaheliinilise rindega — ratsavägi tiibadel ja osaliselt ka selja taga, jalavägi ühes rügemendikahuritega keskel — saavutati esijoones suurem liikuvus, kaitse külgedele ja seljatagusele ja pidev lahingusse siirdumise võimalus reservidele. Vähendades seejuures veel formatsioonide võitlusrivi sügavust seniselt küm-

nelt mehelt kuue kuni kolme meheni pani Gustav Adolf aluse nn. lineaartaktikale, mis teiste väejuhtide poolt täiendatuna levis hiljem üle Euroopa. Võrreldes hispaania taktika kohaselt üles seatud rindega, seisnes Gustav Adolphi oma paremus selles, et ta andis suuremaid võimalusi koostöö arendamiseks eri relvaliikide vahel, mis tõstis senitundmatule kõrgusele tule kui võitlusvahendi tähtsuse ja mõju. Et võitlusrivi oli enamvähem lineaarse iseloomuga, siis oli võimalik rakendada taplusse samaaegselt mehi rivi täies sügavuses — kasustada jõude ratsionaalsemalt, kui see oli võimalik hispaania taktika kohaselt rivistatud formatsioonide juures. Lühidalt — Gustav Adolphi taktika andis suuremaid võimalusi ofensiivi arendamiseks vaenlase vastu.

Need uuendused organisatsiooni, relvatehnika ja taktika alal ei teostunud üle öö, vaid kujunesid tänu kuninga teoreetilisele huvile sõjakunsti vastu pikema aja kestel tegelikkude võitluskogemuste põhjal. Peamiselt sõda poolakatega oli selleks katselavaks, kus kuningas need uuendused tegelikkuses järele proovis, neid täiendas ja viimistles. Nende uuenduste tagajärjel võis Gustav Adolf siirduda oma esialgselt sõjapidamisviisilt, mis oli kinniselt defensiivne ja liikus kaasaegse strateegia tüüpilistes raamidest — võita vastane suuremaid välilahinguid vältides kindluste vallutamise ja majanduslikult tähtsate maa-alade okupeerimise kaudu survet avaldades — järjest enam ofensiivseile võitlusevormidele ja otsida kohtamist vaenlase peajõududega otsustavas välilahingus. See suunamuutmine Gustav Adolphi võitlusstrateegias algas juba sõjas Preisimaal ja jätkus võitlustes keisri ja katoliikliku liiga vägedega Saksamaal, kulmineerides Breitenfeldi lahingus, kus Tilly senivõitmatud

veteraanid pidid alla vanduma rootslaste tapvale tule- ja ründetehnikale. Väejuhina ning strateegina jäi kuningas siiski alati väga ettevaatlikuks ja kaaluvaks. Lahingustrateegia pooldajana ei taotelnud ta välivõitlusi siiski mitte alati, vaid ainult juhul, kui võit näis enamvähem kindel või kui lahendus oli saavutatav ainult otsustavas

Gustav II Adolf.

võitluses. Muidu jäi ta ikka võitlustes Saksamaal nn. manöövristrateegia juurde ja püüdis murda vaenlase jõudu ulatuslikkude maa-alade ja tähtsate kindluste okupeerimisega. Ja kuigi moodsad sõjaajaloolased suhtuvad väga kriitiliselt

Gustav Adolphi strateegilistesse ja operatiivseisse võtetesse Saksamaal, ei jää meil teist teed kui konstateerida, et see oli arendatud harukordselt osavalt kõiki poliitilisi ja militaarseid jõude mängu pannes ja osutus ka väga tagajärjekaks. Kas mõni teissugune sõjapidamisviis siin paremaid tagajärgi oleks andnud, see on enam kui küsitav.

Ent Gustav Adolfit ei rahuldanud see, „et ta oli komandeeriv kindral, ta tahtis olla ka kapten, allohvitser, insener, kahurväelane ja sõdur esimeses reas, ühe sõnaga — kõik“, lausub kuningas kui sõjamehe kohta varsti pärast ta surma ilmunud teos *Le soldat suédois*. Juba esimestest sõjaaastatest alates võttis ta alati ise võitlustest osa ja kippus sinna, kus võitlus oli kõige ägedam. Seetõttu, et kuningas ei tahtnud „eraldada karabinjeeri kohustusi väejuhi omist“, sattus ta elu korduvalt hädaohtu. Kuningas oli sellest teadlik ja teda paluti korduvalt säästa oma elu tähtsamate toimingute ja riigi huvides, kuid ta arvas, et oma isikliku julgusega on ta kohustatud sõjaväele eeskuju andma. Et ta seda suutis, seda tõendavad kõige paremini ühe šoti palgasõduri sõnad Breitenfeldi lahingu kohta: „*Every one of the whole body of the army followed the example of their Head and Leader*“ — igäiks kogu sõjaväes järgis oma pealiku ja juhi eeskuju.

Ent mitte ainult sääraseis suuris lahinguis, kus kaalul oli kõik ja kus kuningas juhina pidi olema kohal, vaid ka luurekäikudel, veristes pisivõitlustes jm. lõi kuningas isiklikult kaasa kohtadel, kus hädaoht oli suurim, kus tal oli võimalik panna tööle oma relvad. Et kuningas kaua aja kestel tuli kõigist neist kardetavaist seikadest välja tervena — vahel oli surm olnud

küll käegakatsutavas läheduses —, see äratas kaasaeglastes imestust. Usklikud nägid selles Jumala kätt, ebausklikumate arvates kaitses kuningat mõni salapärane jõud vaenlase relvade vastu (ilukirjanduses kasustatud müüt „kuningasõrmusest“ pärineb ka sellest ajast). Ent 1627. a. tabas vaenlase kuul teda kahel korral. Dirschau juures (vt. lk. 76) saadud haava peeti surmavaks. Seda haav õnneks polnud, kuid kuul jäigi kuninga õlga, „mälestusena elust, mis pole möödunud tegevusetuses ja jõuetuses“. Oma paremat kätt ei saanud kuningas õlas istuva kuuli tõttu kasustada endise kergusega, käsi jäi pisut kangeks; samal põhjusel pidi kuningas loobuma soomusrüü kandmisest. Haavad ei heidutanud teda. „Nüüd võivad nad lasta mitu tuhat korda, kuni nad kord jälle tabavad“, tähendas ta Ingolstadtis all, kui vaenlase kahurikuul tappis ta alt hobuse. Surmahirm, millest ta ühes oma kirjutises kõneleb kui suurimast kõigi hirmutunnete hulgas, näikse olnud talle enesele tundmatu. Sügavalt usklikuna jättis ta ka võitluses oma saatuse Jumala hooleks: „Ma suren siis, kui Jumal seda tahab“, vastas kuningas ettevaatlikkusele manitsejaile.

See isiklik julgus ja surmapõlgav mehisus oli kuninga loomuse üks markantsemaid jooni. Just selles, et Gustav Adolphi isikus olid ühendatud osav väejuht ja tulihingeline sõdur, peitub põhjus, miks ta sõjavägi kasvas nii tihedalt kokku oma juhiga. Gustav Adolphi sõjaline geenius suutis anda ja sisendada oma elujõudu, lakamatut võidutahet ja mehisust ka oma vägedele. See sõjavägi, mille tema organiseeris, polnud mitte ainult tehniliselt, vaid ka vaimult põhiliselt erinev nendest sõjavägedest, millega ta võitles.

Gustav Adolf inimesena ja kuningana.

Eespool lahkusime noorest Gustav Adolfist kui inimesest ta tõustes 17-aastasena Rootsi troonile ja vaatlesime järgnevas peamiselt ta tööd ja tegevust rootslaste kuningana ja kuulsusrikka väejuhina, tulles ainult juhuslikult mõnel üksikul korral ta inimlike vouruste ja omaduste juurde. Oleks huvitav vaadelda nende suurte tegude kandjat ka sureliku inimesena ta vourustes ja nõrkustes, manada esile pilti kuninga füüsilisest ja vaimsest minast. Ehkki seesugune ülesanne on seotud mõnesuguste raskustega, sest et allikate andmed on selle küsimuse suhtes üldiselt väga napid ja sageli ka vasturääkivad üksteisele, katsetavad järgmised read seda siiski.

Tublist ja tugevast poisist kasvas tubli ja tugev mees, kes välimuselt oli ehtne põhjamaalane. Jõulise ning tugeva ja hästiproportsioneeritud kehaehitusega, keskmist või koguni pikka kasvu, siniste silmade ja kullininaga, heleblondide juuste ja valkjase või punakaskollase habemega, nii kirjeldavad teda ta kaasaeglased ja nii esineb ta meile maalidel. Välimuselt meenutas ta seega oma vanaisa Gustav Vasat. Kuninga ainsaks kehaliseks puuduseks oli ta lühinägelikkus, mis, harilikus elus end vaevalt tunda andes, sai Gustav Adolfile päris koormavaks ja võib-olla isegi saatuslikuks lahingus. Kuninga põhjamaaslik välimus ja kuju köitis eriti lõunaeurooplasi. Itaallased andsid Gustav Adolfile ta välimuse tõttu nimeks *il re d'oro* — kuld-kuningas.

Aastatega muutus kuningas sõdurielu raskustest hoolimata järjest korpulentsemaks, mille üle sõdurid laagris puhuti päris tabavat nalja heitsid. Kuninga auväärsust ta kehakuse pidev paisumine kaasaeglaste silmis ei vähendanud. „Ühtaegu suursugune ja lihtne rüht, jõuline ja täidlane kuju, läbipuuviline pilk, valitsejale omane toon . . . säärane oli ta väline esinemine.“ Nende sõnadega iseloomustab kuninga välimust eespool juba mainitud ühe ta kaasaeglase teos *Le soldat suédois*. Samas lisatakse, et kuninga välist kaasakiskuvust tõstavad ta sisemised omadused: suursugune hing, tark ning terav otsustamisvõime, imetlemisväärne julgus, väsimatu tööind ja harukordne juhiand. Nende omaduste kõrval toob seesama teos kuninga vaimseist omadustest vähem positiivsena esile ta ägeda meelega laadi. Üldiselt näikse see iseloomustus olevat päris tabav. Gustav Adolphi isiksusele on omased kaks üksteisest põhiliselt erinevat iseloomujoont: ühelt poolt Vasade kaasasündinud tuli peasus, impulsiivsus ja ürgeline innukus, teiselt poolt aga külm ning kaaluv arvestus- ja tähelepanuvõime — mõistlikkus ja ettevaatlikkus. Mõlemad need omadused juurdusid ta loomuses sünnipäraselt, kuid esimene oli ürgelisem; teist arendati eriti kasvatuse ja hariduse kaudu. Esimesega neist omadustest oli seoses peamiselt ta koleeriline temperament, teisega ta töö ja tegevus. Täielikult Gustav Adolf seda vastuolu oma loomuses tasakaalustada ei suutnudki. Puhuti murdis ürgvasaline tulisus läbi ta loomuse kaalutleva poole kontrollist — ja kuningas astus põhjalikult kaaluteldud sammude kõrval ka seesuguseid, mis olid järelemõtlematud ja enneaeget. Ta tulisuses ei või siiski näha puudust. Ka sellel ta loomuse omadusel on positiivne

väärtus: see andis hoogu ja julget algust ta üritustele ja süüteainet ta tugevale tahtetegevusele. Just oma spontaanse innukusega suutis ta vaimustada ja kaasa kiskuda hulki. Liialdused hoidis ära kantsler Axel Oxenstierna, kes oli rahuliklikkus ise ja ei astunud ühtki sammu põhjaliku kaalutlusest. Vahel see kantsleri flegmaatiline rahu isegi häiris kuningat ja tekitas tüligi. Pa-handudes kantsleri aegaviitva ettevaatlikkuse üle tähendanud kuningas talle kord, et „kui mitte minu tulisus ei tooks elu teie külmesse, siis jääks seisma ja tarduks kõik“. „Kui mitte minu külmus poleks jahutanud Teie Majesteedi tulisust, siis oleks Teie Majesteet juba ammu ära põlenud“, vastanud kantsler ülimat rahu säilitades kuninga etteheitele. Vastus pannud kuninga südamest naerma ja ta palunud kantslerilt ka tulevikus otsekoheseid sõnu.

Kuninga meelteägedust kantsleri flegma siiski vaos hoida ei suutnud. Vasade koleerilisest verest toidetuna süttisid Gustav Adolphi meeled väga kergesti ägedaiks vihapuhanguiks. Seda juhtus peaaegu alati, kui ta kohtas rumalat tõrksust, passiivsust ja arusaamatust riigi huvide vastu või kui ta leidis olevat puudutatud oma kuningliku au. Sääraste vihahoogude puhul meenutas ta ähvardusi ja kõvu sõnu öeldes oma vägivaldset isa. Tavaliselt lahtus kuninga viha hoog kiiresti. Kuningas kahetses ägestumist ja oli alati valmis hüvitust andma neile, keda ta viha oli tabanud ülekohtuselt. Teadlik sellest oma nõrkusest, püüdis Gustav Adolf oma ägedusest jagu saada, kuid täiesti ei õnnestunud see tal kunagi. Lõpuks, arvas ta, on ka vihal maailmas oma koht ja ülesanne. „Ta tavatses öelda, et tema, kes alati peab arvestama nii paljusid erinevaid tujusid, ühtede loidust ja teiste huvi

peekri vastu, peaks vastutasuks võima loota pisut arusaamist oma ägeduse suhtes.“

Seda arusaamist kinkis kaasaeg talle ta teiste omaduste — elurõõmu, sõbralikkuse, heatahtlikkuse ja lihtsuse — tõttu üsna ohtrasti. „Alati *allegro* ja *curageux*, nagu poleks tal muresid“, iseloomustatakse kuningat võitlusperioodil Saksamaal. „Kõik ta sõnad langevad naervast suust“, kuuldub teisalt. „Väikeste lastega ja isegi talupoegadega võib ta rääkida nii sõbralikult, et seda on võimatu kirjeldada.“ „Ta pole kättemaksuhimuline, vaid väga armulik härra, tark mõistuselt, ettevõtlik ja ergas ja eriti aga väga armastusväärne ja sõbralik suhtlemises kõigiga.“ Nii iseloomustavad Gustav Adolfit temaga kokku puutunud välismaalased. Isiklikus elus jätkas Gustav Adolf seda lihtsust, milles ta kasvas üles isakodus. Saksamaal äratas ta lihtne riietus ja ehtesajade mittekandmine imetlust: ta paistvat oma riietuselt rohkem mõne krahvi või jõuka kaupmehena kui kuningana. Kuninga elurõõmu näitab see, et ta ei hoidunud kõrvale lõbustustest, vaid võttis neist võimaluste piirides alati osa ja organiseeris neid ise. Eriti oma võidukal sõjakäigul läbi Lõuna-Saksamaa avanes talle selleks võimalusi. Osalt kuninga enda poolt, osalt tema auks korraldatud ballidel lõbus-tas kuningas ennast ja teisi. Ta oli oma kehakusest hoolimata hea ning osav tantsija ja ta olevat avanevail võimalustel „*über alle Massen tapfer gesprungen*“.

Erilist rõhutamist vajab Gustav Adolfi sügav usklikkus. Tundmata seda ta loomujoont jääks meile palju ta tööst ja tegevusest mõistmatuks. Nooruses mõjustasid ta usulist kujunemist ta ema ja ta õpetaja Johan Skytte. Viimaselt, kelle usulisi vaateid mõjustasid saksa müs-

tikud ja kes seetõttu oli teatud vastuolus tõsiluterliku vaimulikkonnaga, saadud õpetuse mõjul kasvas Gustav Adolfist usklik, kuid konfessionaalseis küsimustes suurt sallivust näitav inimene — „luterlane ilma fanatismita“. Juba ta kuningatöötuses, milles riigiusuks kinnitati küll Augsburgi usutunnistus, märkame neid ta usulise sallivuse sugemeid. Mõni aasta hiljem kaldusid ta mõtted koguni üldise usuvabaduse teostamise poole. Tõsiluterliku õuejutlustaja Johannes Rudbeckiuse, kelle usu- ja jumalakäsitlus on vanatestamentlikult range ja sünge ja kes oma patukahetsemisele manitsevais jutlustes ei säästa ka kuningat, mõjustusel muutuvad varsti ka Gustav Adolphi usulised vaated süngemaks. Usuline totaalsus riigis teostatakse Örebro statuudis väga karmikujuliselt (vt. lk. 58 ja 59). Katoliikluses näeb kuningas jumalateotamist, mida on vaja maailmast kaotada. Sõda tundub nüüd kuningale Jumala karistusena — pahede merena, rahu seevastu on „Jumala sõna kõrval kõrgeim hüve, ja isegi vilets rahu on sageli parem kui ebaõiglane sõda“. Kartusega küsib ta oma pihiisalt, kuivõrd ofensiivsõda üldse on kooskõlas ristiinimese kohustustega. Vanatestamentliku karmusega hoolitseb ta jumalasõna kuulutamise eest oma sõdureile igapäevaste palvuste jne. korraldamisega. Kuninga vagadus ei arene ka nüüd ei puritaanlikuks ega kveekerlikuks süngeks vagatsemiseks ja elust võõrdumiseks; ta usukäsitlus säilitab mitmes suhtes oma endise positiivsuse ja eluläheduse. Ometi tihenevad kuninga usulise raskemeelsuse silmapilgud. „Härra doktor, ma kardan, et Jumal karistab mind selle eest, et rahvas mind nii kõrgele asetab ja minust nagu jumala tahab teha“, kurdab ta pisut aega enne Lützeni lahingut oma pihi-

isale. Surmamõte võtab tas järjest enam maad. „Ma näen, et mul pole oodata enam mingit muud rahu kui igavest rahu“, tähendas ta enese kohta riiginõukogu koosolekul 1629. a. Upsalas. Et see kajastus ta viimses kõnes seisustele, sellest kuulsime eespool. „*Velociter, feliciter*; pigemini kiire surm lahinguväljal kui aeglane haigevooldis“, lausus ta enese kohta 1631. a. suvel kõnes Wittenbergi üliõpilastele. Tänu oma loomuse teistele omadustele ei süvenenud ta usuline raskemeelsus ealeski jõuetuseks.

Säärane oli Gustav Adolphi surelik pale. Kiitiks ja sideaineks, mis ühendas need kuninga osaliselt lahkpüüdelised iseloomujooned üheks tervikuks, tugevaks ning loovaks isiksuseks, oli Gustav Adolphi tugev tahe, arenenud kohuse- ja vastutustunne. Raudne tahe ja tuline temperament kujundasid Gustav Adolfist aktiivse teo- inimese, kellele tegevusetus muutus koormavaks. Seepärast näemegi kuningat alati tegevuses, olgu see lahinguväljal või kodumaal. Mitte ainult suured kuningale varutud ülesanded ei köida ta huvi, vaid ka riigielu kõrvalisemaisse küsimus- tesse süvenes ta huvi ja andumisega. Et õppida tundma oma laialdast riiki, matkas ta reisiras- kustest hoolimata korduvalt riigi eri osades ja kasustas oma tähelepanekuid hiljem paranduste ja uuenduste teostamisel.

See kuninga kohusetunne suubub sageli ta auahnusse, mida tas vastavalt renessansi haridus- ideaalidele oli teadlikult süvendatud. 1617. a. oma kuningaks kroonimise puhul peetud kõnes ta koguni ise rõhutab oma eesmärgi valitsejana: saavutada austust ja kuulsust kaasajas ja valit- seda nii, et ka tulevased sugupõlvad kõneleksid temast ja ta tööst lugupidamisega. Ja oma valit- susaja lõpul võib ta ennast ülistamata täie õigu-

sega kirjutada oma kantslerile, et on juba paar-kümmend aastat seisnud suure auga oma isamaa eesotsas. „Ta auahnus oli suurem kui ta sõja-jõud, kuid mitte suurem kui ta õnn“, lausus kuninga kohta hiljem ta tütar. Gustav Adolf seadis kuningana endale sihiks Rootsima tahtsuse tõstmise. Eksivad need, kes ütlevad, et tal algusest peale olevat eesmärgina ees seisnud mingi *dominium maris Baltici*. Kuninga välispoliitilised eesmärgid arenesid koos ajaga. Reaalpoliitikuna sammus ta väga kainet keskteed. Ta oskas liita võite süsteemiks tagantjärele. Tegelikult Gustav Adolf kindlustaski Rootsi ülekaalu Läänemerel; kas ta sihid ulatusid kaugemale — Skandinaavia keisririigi loomiseni, nagu on väidetud mõnede Axel Oxenstierna väljenduste põhjal —, pole teada. Et ta Saksamaal täies ulatuses oma eesmärgi ei saavutanud, on selge, kuid ta oskas siingi aruka ning reaalselt mõtleva inimesena kohaneda oludega. Minnes sõtta Saksamaale katoliikluse pärusvaenasena, õppis ta siin eristama katoliku usku sellest poliitilisest süsteemist, mille vastu ta võitles. Ta õppis hindama selle usu taga peituvat suurt moraalset jõudu ja nägi ära ka lootusetuse seda hävitada. Seepärast elustub ta mõte usuvabadusest siin võitluspinnal uuesti. Ta kindlustab kõigepealt võidetud aladel kõikjal katoliiklastele usuvabaduse ja seab selle oma taotluste lõppeesmärgiks Saksamaal. See näitab ta suurust riigimehena ning kuningana. Ja sellena ta ei jää maha oma sõjalisest geeniusest, pigemini ületab seda.

Töökus ja riigi hüvang seisid Gustav Adolphi juures alati esikohal, nende ees pidid taanduma lõbustused ja kuninga isiklikud huvid. See isiklikust elust loobumine algas juba varakult: loobumisega armastatud ning kaunist Ebba Bra-

hest ja abiellumisega poliitilistel põhjustel Brandenburgi Maria Eleonoraga (vt. lk. 62). Abielu ei täitnud temaga seotud poliitilisi lootusi ja kujunes kuningale ka isiklikult kaunis talumatuks. Kuninganna oli küll tõsiselt kiindunud Gustav Adolfisse, kuid ta tundeelu oli tasakaalutu. Oma armukadedusest ei teinud kuninganna mingit saladust ja heitis kuningale süüdistavaid sõnu näkku isegi võõraste juuresolekul. Gustav Adolf ise jäi alati korrektseks oma abikaasa suhtes, kuigi ta kitsamas ringis ei varjanud oma „kodust õnnetust“. Suure pettumuse valmistas kuningale seegi, et abielu Maria Eleonoraga ei andnud meessoost järglasi. Kuulsusrikast Vasade suguvõsa Rootsi troonil ähvardas lõpp, väljasuremine. 1618. a. oli surnud Östergötlandi hertsog Johan, 1622. a. suri kuninga vend Karl Filip. „Oo isamaa, mis sa oled kaotanud! Sinu kuningasugu on jälle langenud ühele mehele, see suguvõsa, mis veel mõne aasta eest õitses kolme noore ja täiskasvanud härra näol“, kirjutab Gustav Adolf vennale pühendatud mälestusmärkmeis. Kuningas tundis tõsist hirmu krooni saatuse pärast, sest venna surma aastal oli ta alles lasteta. 1623. a. sünnitas naine talle tütre, kellele anti nimeks Kristiina, kuid see laps suri varsti. Sigismundi lootused kasvasid, mis kajastus Gustav Adolphi vastu suunatud kihutuse intensiivistumises neil aastail, millal troonijärguse küsimuses valitses selgusetus. 1626. a. sündis Maria Eleonorale teine tütar. Ka sellele anti nimeks Kristiina. Sellest tütarlapsesest kasvaski viimne Vasa Rootsi kuningatroonil.

Kristiina oli alles laps, kui Gustav Adolf langes. Surmateate Rootsi jõudes tuli 1633. a. algul kokku riigipäev, kus seisustele ametlikult teatati kuninga surmast ja sellest, et vastavalt

Gustav Adolfile varem antud lubadusele tuleb nüüd valida kuningannaks ta tütar. See oli esmakordne juhus Rootsi ajaloos, et vanale svealaste ja göötalaste troonile kutsutakse naine, seepärast pidi see mõte koosolijaile tunduma üsna võõrana. Erilisi kartusi tekitas see nähtavasti talurahvas, kes nägi Kristiina valimises võimalusi aadli võimu suurenemiseks. Seetõttu on mõistetav talupoegade juhi Lars'i küsimus riigipäeval: „Kuninga tütar? Kes see on? Meie ei tunne teda, meie pole teda veel näinud!“ Seejärele toodud väike Kristiina kohe riigipäeva koosolekuruumi ja esiteldud talurahvale, eriti Larsile. Viimane vaadeldud last tähelepanelikult ja hüüdnud siis: „See on tõsi! Vaata, kuningas Gustavi nina, vaata, tema silmad, vaata, tema laup! Tema [Kristiina] saagu meie kuningannaks!“ Gustav Adolfi suur autoriteet mõjustas seisusi seega veel pärast surmagi. Väljaspool arvati, et Rootsi suurus variseb koos Gustav Adolfiga. See osutus ekslikuks. Gustav Adolf oli kasvatanud mehi, kes suutsid jätkata ta elutööd ja kaitseda kättevõidetut, ehkki troonil oli laps.

Teade Gustav Adolfi surmast tabas protestantlikke maid väga raskesti; kurdeti ja kardeti tulevase sündmuse. Katoliiklik laager juubeldas „ketserite“ kuninga surma üle, peeti tänujumalateenistusi. Ent ka sooje ning tunnustavaid järelehüüdeid kuuldus siit suurele inimesele. Keiser Ferdinand, õnnitledes oma väepealikut vaenlase languse puhul, ei saanud jätta ütlemata, et ta oleks soovinud sellele oma vastasele pikemat elu ja rõõmsamat kojupööramist. Paljud katoликlikud valitsejad ja väepealikud iseloomustavad teda oma järelehüüdeis mehise, mõistliku, vaenlaste ja sõprade poolt ülistatud kangelasena,

kellele ei saavat heita ette midagi peale ta ketserluse.

Kõige sügavamalt tabas kuninga surm muidugi rootslasi. Teade kuninga surmast jõudis Rootsi 8. detsembril 1632. Järgmisel aastal toodi kodumaale kuninga laip ja maeti esialgselt Nyköpingi lossi. Järgmise aasta suvel viidi kuninga põrm siit Stokholmi, kus ta maeti Ryd-darholmi kirikusse. Et aeg oli sügavalt usklik, siis avaldub see päris tugevasti ka kuningale pühendatud järelehüüdeis, milles lahkunut võrreldakse iisraeli prohvetitega ja tarvitatakse Vana Testamendi pühalikku tooni: „Oh häda, Jumal halasta meile; ealeski ei suuda meie nutta ja haletseda nii, kui see seda väärt on. Meie vaenlased, need naeravad. Meie naabrid ajavad püsti pea rõõmust meie suure õnnetuse üle.... Need, kes varemini ei tohtinud käratseda meie ees, mõtlevad halvasti. Oh häda, et meie nii oleme patustanud! Oleme isata ja meil pole enam isa. Meie rõõmul on lõpp ja ta on pöördunud mureks“, hindas olukorda oma jutluses üks pastor Soome rannikul. Eriti vägev ja täietooniline oli aga piiskop Joh. Rudbeckiuse kaebaja leinajutlus oma rütmi ja sõnastuse jõulisuse poolest.

Ta lõpetas sõnadega: „Ja lõpuks, sina vana ja kuulsusrikas Svea ja Göta riik, lase nõrguda pisaraid oma põseluile, raputa tuhka oma pähe, istu maakamarale ja võta leinariided ülle! Sest sina olid kuninganna ja valitsesid kaua; nüüd oled sa jäänud leseks, jah lesk ilma poegadeta ja meessoost järglasteta.“

Tunnustavalt kõnelesid ka riigimehed. Axel Oxenstierna teeb ettepaneku nimetada lahkunud kuningat edaspidi Gustav Adolf Suureks. „Maailmas ei leidu ühtki selle kuninga

taolist ja pole ühtki leidunud mitmesaja aasta jooksul; ka ei tea ma, kas sellist nii kergesti järgneki. Jah, olgu ta meie juures õigusega nimetatud targaks ja suureks kuningas Gustaviks, isamaa isaks, kelle sarnast pole valitsenud Rootsis ealeski varem“, kirjutas ta riiginõukogule. 1633. a. veebruarikuu riigipäev otsustas Oxenstierna ettepaneku jaatavalt. Järgneval ajal see epiteet leviski rahvusvaheliselt, ainult Venemaa poolt kuuldus proteste. Hiljem kadus selle austava lisandi tarvitamine Gustav II Adolphi nime juurest, kuid see ei tähenda sugugi seda, nagu ei oleks järelmaailm pidanud teda selle vääriliseks.

Gustav Adolphi elutöö on niivõrd suure tähtsusega ja nii tugevasti oma aja ja oma kodumaa raame ning piire ületav, et ka veel tänapäev peame seisma tõsise aukartustundega selle töö ees. See pole ainult ta edu sõdades, ajale sobiv riigireformimine, mida meie hindame ta töös. See kõik oli ajaline ja mööduv. Tähtis on see, mis veel tänapäev avaldab oma mõju ja mille suhtes Gustav Adolf nägi kaugemale oma kaasajast. Katoliikluse võimupüüdeid pidurdades ja murdes kindlustas ta elu protestantismile, mis-suguse usundilise suuna peatähtsus seisneb rahvahariduse eest võitlemises. Rahvahariduse kaudu aga kulges tee moodsale demokraatiale ja kultuur- ning rahvusriigile. Usuvabaduse eest võitlejana näitas kuningas Euroopale kätte tee konfessionaalsete kriiside lahendamiseks.

Ja lõpuks meie ei saa keelduda imetlemast, hoidudes seejuures igasugusest sentimentaalse idealiseerimise püüdest, Gustav Adolphi kui isiksuse ja inimese suurust, ta annete ja võimete mitmekülgstust — andeka riigimehe ja väepealiku kehastumist ühes isikus.

Kasustatud kirjandus.

- Ahnlund, N.*, Gustav Adolf den Store. Stockholm, 1932.
Ahnlund, N., Storhetstidens gryning. Stockholm, 1918.
Almquist, H., Reformationstidens och stormaktstidens förra skede (= Svenska folkets historia II). Lund, 1922.
Droysen, G., Gustaf Adolf. I—II. Leipzig, 1869—1870.
Gustaf II Adolf. Minnesskrift på 300-årsdagen av slaget vid Lützen. Utarbetad inom Generalstabens Krigshistoriska Avdelning. Stockholm, 1932.
Gustav II Adolf. Minnesalbum till 300-årsdagen. Stockholm, 1932.
Grimberg, C., Svenska folkets underbara öden. III. Stockholm, 1918.
Hallendorff, C., Tal och skrifter av konung Gustav II Adolf. Stockholm, 1915.
Hjärne, H., Gustaf Adolf och andra svenska minnen. Stockholm, 1932.
Hornborg, E., Konung Gustav II Adolf. En minnesskrift. Helsingfors, 1932.
Liljedahl, R., Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Uppsala, 1933.
Nordström, J., De Yverbornes ö. Sextonhundratalsstudier av —. Stockholm, 1934.
Paul, J., Gustaf Adolf. I—III. Leipzig, 1927—1932. 1932.
Wittrock, G., Gustav II Adolf (= Sveriges historia till våra dagar VI). Stockholm, 1927.

Hääldamist.

- De la Gardie — delaga'rdi
De Geer — dejee'r
Göta — jööta
Göteborg — jöötebo'rij
Gyllenhielm — jüllenjäl'm
Horn — huurn
Jönköping — jöntšöpin(g)
Norrköping — nortšöpin(g)
Oxenstierna — uksensšärna
Skåne — skoone

Skytte — šütte
 Stiernsköld — šärnšöld
 Stångebro — stongebru
 Vittsjö — vitšöö
 Västerås — västeroo's
 Växjö — väkšöö

Lk. 2 leiduv Gustav II Adolfi pilt on toodud v. d. Putti vaskbüsti järgi a. 1632. Modelleeritud kuninga enda järgi.

Lk. 39 märkuses peab olema sõna „kihelkond“ asemel „maakond“.

Sisukord.

	Lk.
I. Ajaline taust	5
II. Noor Gustav Adolf teel troonile	15
III. Kalmari sõda ja suhted Taaniga	31
IV. Võitlused Venemaal	42
V. Võitlused Sigismundi ja Poolaga	56
VI. Osavõtt Kolmekümne-aastasest sõjast	82
VII. Gustav Adolf riigi siseelu korraldamas	110
VIII. Gustav Adolf väejuhina	138
IX. Gustav Adolf inimesena ja kuningana	148
Häälendamist	159

TÜ RAAMATUKOGU

10300015892427

A

8451

BLUMFELDT, E.

GUSTAV II ADOLF

HIND 2 KROONI